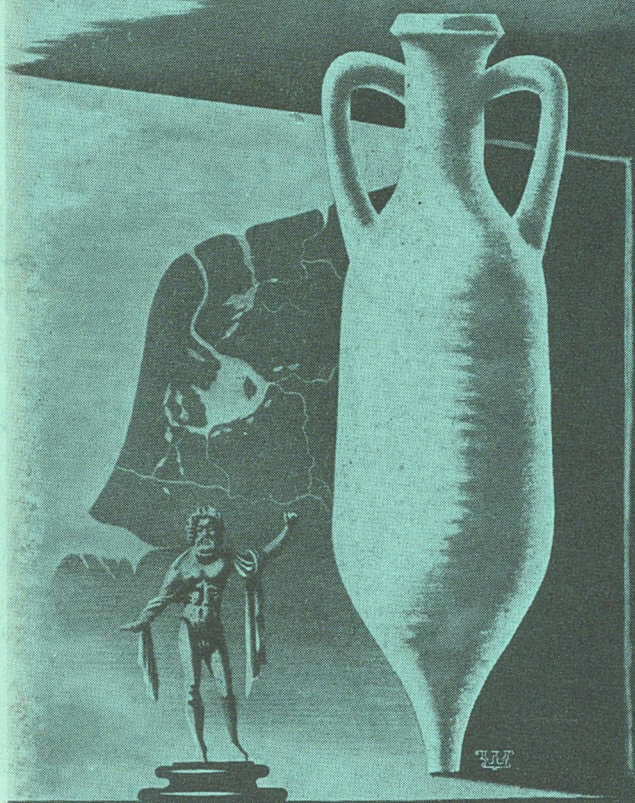

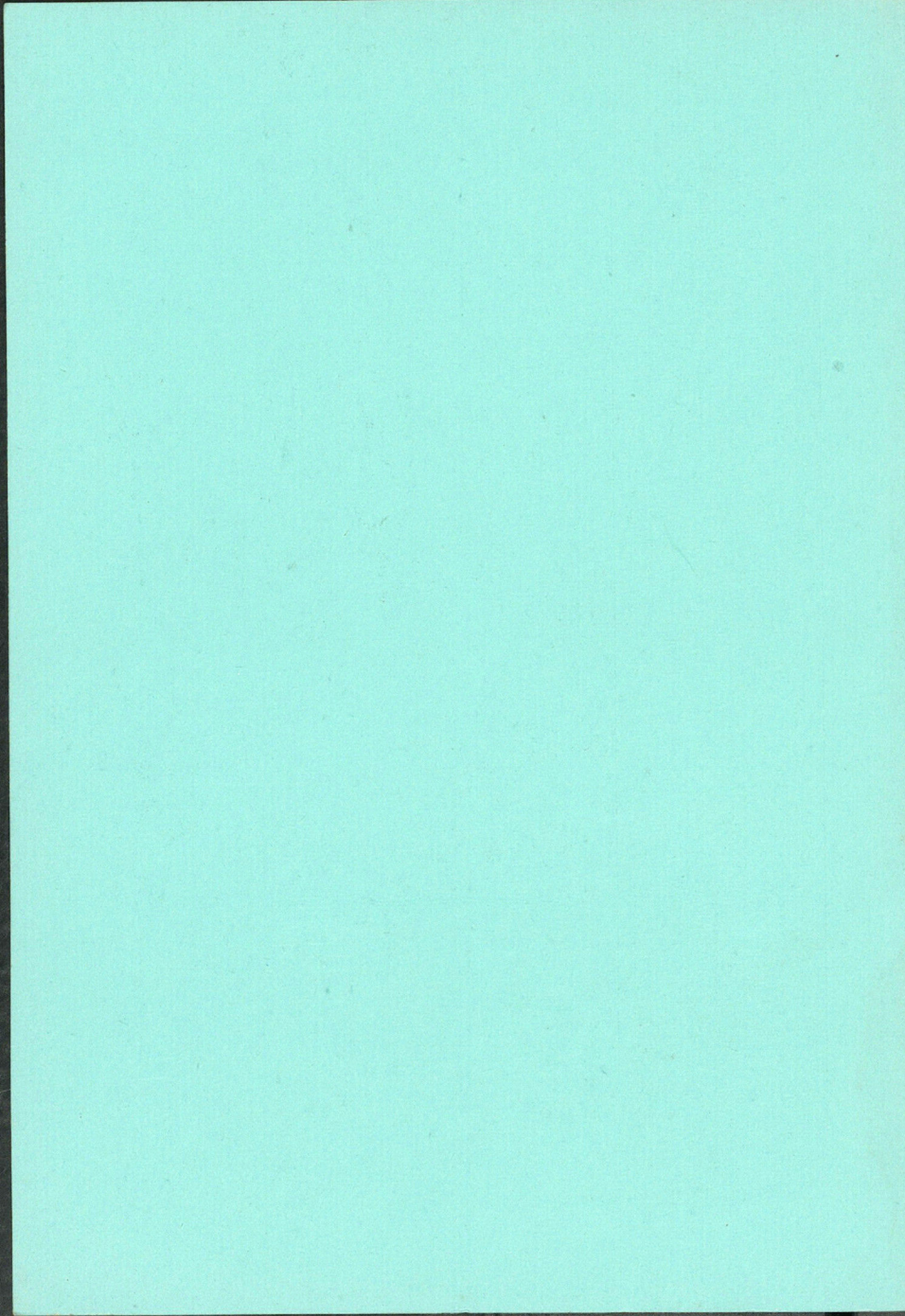
1900 JAAR UTRECHT

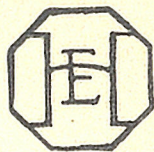

TENTOONSTELLING
**ROMEINS
NEDERLAND**

3 JULI - 3 OCTOBER 1948

CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

ROMEINS
NEDERLAND

4 Juli — 4 October 1948

De tentoonstelling is geopend van 10 — 5 uur;

Zondags 2 — 5 uur. Toegangsprijs 50 cents;

Zaterdags en Zondags 25 cents.

Verenigingen en scholen in groepsverband 25 cts.

Rondleidingen Maandag tot en met Vrijdag

te 10.30 en 15 uur;

10 cents per persoon.

Theeschenerij annex aan het Museum,

ERECOMITÉ 1948

M. A. Reinalda

Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht.

Prof. U. G. Bijlsma

Rector Magnificus der Rijks Universiteit te Utrecht.

Dr. F. H. Fentener van Vlissingen

Voorzitter van de Kon. Nederlandse Jaarbeurs.

Ir. F. G. den Hollander

President-Directeur der N. V. Nederl. Spoorwegen.

Lt. Kol. J. C. G. Nottrot

Garnizoenscommandant.

Mr. Dr. G. A. W. ter Pelkwijk

Oud-Burgemeester van Utrecht.

JUBILEUMCOMITÉ 1948

Voorzitter H. A. Bekker

Secretariaat Mr. J. Reinders

J. C. Wilbrenninck

Penningmeester Jhr. Th. E. de Brauw

Leden H. van de Graaf Winkelweek

Prof. Dr. G. van Hoorn

Tentoonstelling

Mr. H. van Hoorn Jaarbeurs

Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge

Tentoonstelling

B. J. Kerkhof Kunst

C. J. Knook Schoolhoofd

L. D. E. J. Kramer Sport

W. Pohl Sport

Leden	C. A. Schilp	Toneel
	K. Scholten	Jeugdbeweging
	Dr. J. de Nooy	Oranjeverenigingen
	Mr. G. P. van Tienhoven	Muziek
	Mr. J. H. des Tombe	Universiteit
	R. J. J. M. van Zinnicq Bergmann	Studenten

TENTOONSTELLING ROMEINS NEDERLAND

COMMISSIE VAN BIJSTAND

- Dr. H. J. Beckers
te Beek (Limburg).
- Mr. P. C. J. A. Boeles
Conservator van het Fries Museum, Leeuwarden.
- Dr. W. C. Braat
Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden,
Leiden.
- Prof. Dr. A. W. Bijvanck
Hoogleraar aan de Rijks Universiteit te Leiden.
- Prof. Dr. A. E. van Giffen
Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek, Groningen.
- Dr. J. H. Holwerda
Directeur van het Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen.
- Prof. Dr. H. Wagenvoort
Hoogleraar aan de Rijks Universiteit te Utrecht.
- Dr. W. D. van Wijngaarden
Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te
Leiden.

TENTOONSTELLINGS-COMMISSIE

Prof. Dr. G. van Hoorn, Voorzitter
 Jkvr. Dr. C. H. de Jonge, Vice-Voorzitter
 Mr. J. W. C. van Campen
 G. A. Evers
 Prof. Dr. J. G. van Gelder
 Dr. J. H. Jongkees
 J. W. P. Philipsen, Secretaris
 Ir. S. van Ravesteyn
 G. J. te Riele
 W. Stooker

INZENDERS

Amsterdam	Allard Pierson Museum
Arnhem	Gemeente Museum
Beek (Limburg)	Dr. H. J. Beckers
Geldermalsen	Familie Murman
's-Gravenhage	Koninklijk Penningkabinet
	Rijksdienst voor het Oudheidkundig
	Gemeente Museum Bodemonderzoek
	Jhr. Mr. D. A. W. van Tets van Goudriaan
Groningen	Vereniging voor Terpenonderzoek (Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijks Universiteit, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek)
	Gronings Oudheidkundig Museum
Heerlen	Gemeente Museum
's-Hertogenbosch	Centraal Noord-Brabants Museum
Leeuwarden	Fries Museum
Leiden	Rijksmuseum van Oudheden
	Bibliotheek der Rijks Universiteit

Maastricht	Provinciaal Limburgs Museum
Middelburg	Zeeuws Genootschap der Kunsten en Wetenschappen
Nijmegen	Rijksmuseum G. M. Kam Gemeente Nijmegen St. Canisius College Ir. J. C. Struik Dalm
Utrecht	Bibliotheek der Rijks Universiteit Archaeologisch Instituut der Rijks Centraal Museum Universiteit Prov. Utrechts Genootschap van Kunsten J. E. Brom en Wetenschappen
Vlissingen	Gemeente Vlissingen

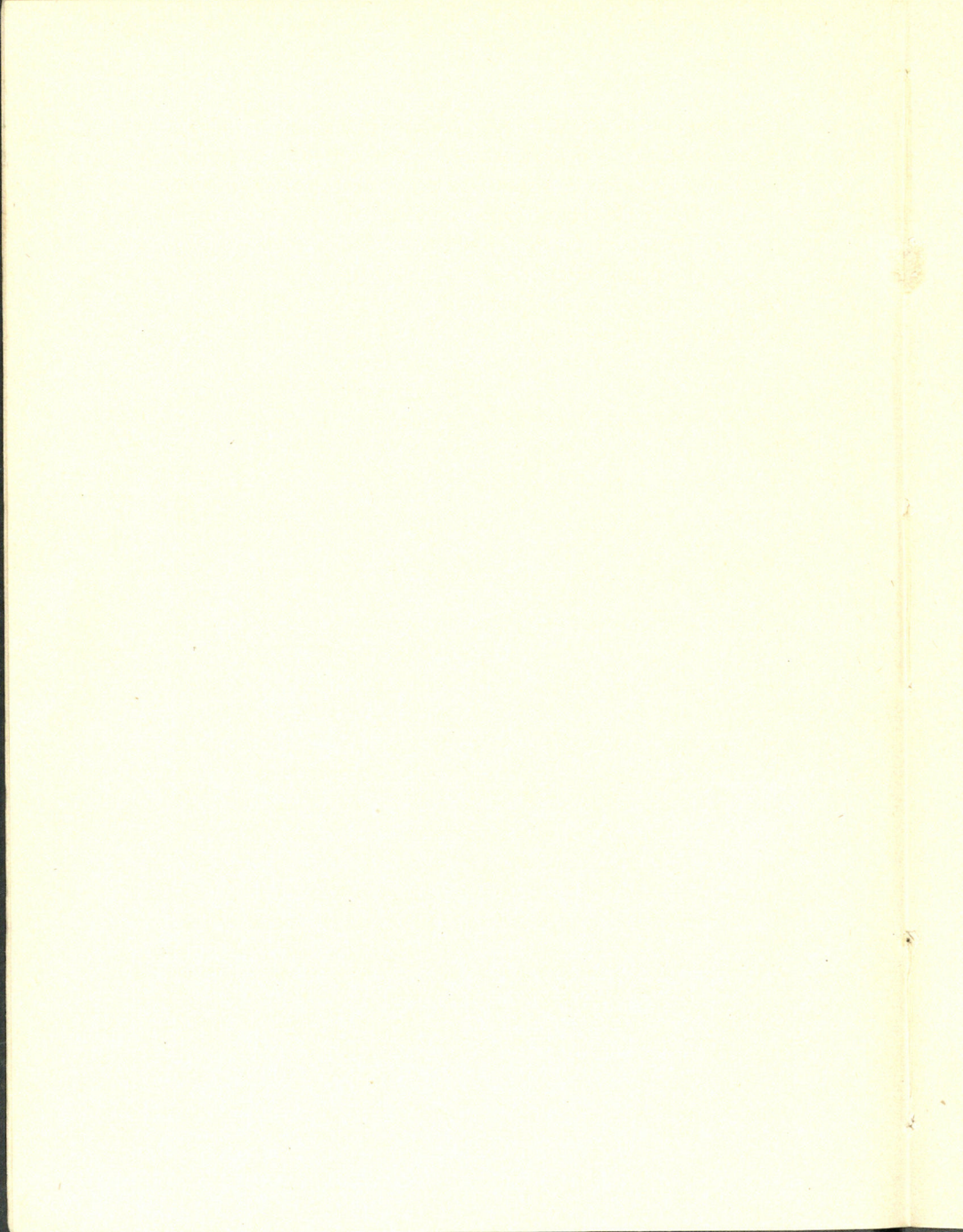
MEDEWERKERS

- Mej. M. H. P. den Boesterd, Assistent aan het Rijksmuseum
G. M. Kam te Nijmegen
- Dr. H. Brunsting, Conservator aan het Rijksmuseum van
Oudheden te Leiden
- P. J. van der Feen, Conservator van het Zeeuws Genootschap
te Middelburg
- W. Glasbergen, Assistent bij de Rijksdienst voor het Oud-
heidkundig Bodemonderzoek, te Groningen
- P. Glazema, Onder-Directeur van de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek, te 's Gravenhage
- L. van Hommerich, Gemeente-Archivaris te Heerlen
- Mej. C. Ising, Soestdijk
- A. J. de Lorm, Directeur van het Gemeente Museum te Arnhem
- Dr. P. J. R. Modderman, Assistent bij de Rijksdienst voor
het Oudheidkundig Bodemonderzoek, te Zeist

- J. Sprenger, Assistent bij de Rijksdienst voor het Oudheid-
kundig Bodemonderzoek, te Maastricht
- M. J. Vermaseren, Assistent aan het Archaeologisch Instituut
der Rijks Universiteit te Utrecht
- J. Ypey, Assistent bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek, te 's Gravenhage
- Mej. A. van Zeyst, Utrecht
- J. Uiterwaal
-

Foto's voor pl. 6, 9 en 10 van het Biologisch-Archaeologisch Instituut
der Rijks Universiteit te Groningen.

Cliché's voor pl. 2, 3, 4, 5a en 15 beschikbaar gesteld door de firma
Brill te Leiden.

INLEIDING

De bezoeker der tentoonstelling doet een reis door Nederland in de eerste eeuwen onzer jaartelling. Een groot gedeelte van ons land was toen onbewoonbaar. Langs de oevers van Rijn en Waal, door rivierklei verhoogd, in de duinstreek en de hoger gelegen streken in het Zuiden hadden de Romeinen zich gevestigd.

De slagader van het verkeer was de Rijn, die als strategische grens een voortzetting vormde van de *limes*, de versterkte grenslijn, die van de Donau naar de Rijn liep en zich voortzette tot de Noordzee ter bescherming tegen de invallen der Germanen.

Wie uit Duitsland ons land binnenvoer, ontmoette reeds bij Lobith een belangrijk Romeins werk, de krib door Drusus in de Rijn gebouwd, om de watertoevoer naar de Waal te beperken en de rivierloop langs Arnhem te versterken, en bovendien het kanaal te voeden, dat Drusus van Westervoort naar de IJssel liet graven.

De tentoonstelling brengt ons na een bezoek aan Nijmegen, het bloeiende Ulpia Noviomagus, niet verder langs de Waal, maar door de Betuwe langs Elst en vele andere Romeinse vindplaatsen naar Wijk bij Duurstede en verder langs de Rijn naar de Noordzee bij Katwijk. Langs deze weg overheerst het militair karakter. Van de grotere en kleinere grensvestingen, volgens vast model ± 5 K.M. van elkaar aangelegd, zijn sommige gevonden en bestudeerd, naar andere wordt nog gezocht. De oudste vestigingen, zoals die te Vechten, waren agressief bedoeld; langs een tweede Drusus-gracht, de Vecht, werden expedities door het meer Flevo tegen de Germanen aan de Eemsmond ondernomen. Maar in 47 n. Chr. beval keizer Claudius de troepen achter de Rijn terug te trekken en

de rij vestingen te voltooien; daaraan heeft Utrecht zijn ontstaan te danken. Dat deze vestingen niet alleen militaire belangen dienden, blijkt uit de grote voorraden *terra sigillata* (rood aardewerk) gevonden te Vechten, dat een stapelplaats was van dit handelsartikel, dat uit Frankrijk en Duitsland werd ingevoerd.

De meest volledige opgraving van zulk een grensvesting geschiedt thans nog te Valkenburg bij Katwijk, waar door nauwkeurig bodemonderzoek vele legerplaatsen boven elkaar zijn ontdekt.

In de duinstreek wekken enkele toevallige vondsten verwachting voor de toekomst. In het Westland zijn al opgravingen van betekenis gedaan.

Voor leger en handel beide belangrijk is het kanaal, dat Corbulo $\pm$ 47 n. Chr. liet graven van de Rijn bij Leiden naar de Maas, waardoor de scheepvaart tot Walcheren de vaart over de Noordzee kon vermijden door binnenwateren te volgen. Voor Engeland-vaarders was het eiland van de *Mij Zeeland* reeds toen het uitgangspunt. Bij Domburg was een tempel van Nehalennia, een inheemse godin, aan wie de schippers hun geloftestenen wijdden, na een behouden vaart.

Heel anders dan in de militaire zone was de levenswijze in het hoge Zuiden van Nederland. Veilig door de *pax romana*, ontstonden daar op de vruchtbare löss-grond wijd en zijd verspreide landhuizen. Kostbare voorwerpen van glas, edelmetaal en barnsteen zijn daar in sarkophagen gevonden. De sarkophaag uit Simpelveld is een unicum in de Romeinse archaeologie.

Uit Limburg zijn ook de meeste beeldhouwwerken afkomstig. Ze bewijzen hoe algemeen de erediensdienst der Romeinse goden was doorgedrongen.

Diezelfde goden vindt men ook in Friesland. Toch had dit land een heel ander karakter. Na een korte onderwerping hadden de Friezen zich vrijgevochten. Romeinse vestingen vindt men er niet. Als de Friese zaal toch mooie bronzen beeldjes, Romeins aardewerk en talrijke munten vertoont, bij het afgraven van terpen te voorschijn gekomen, bewijst

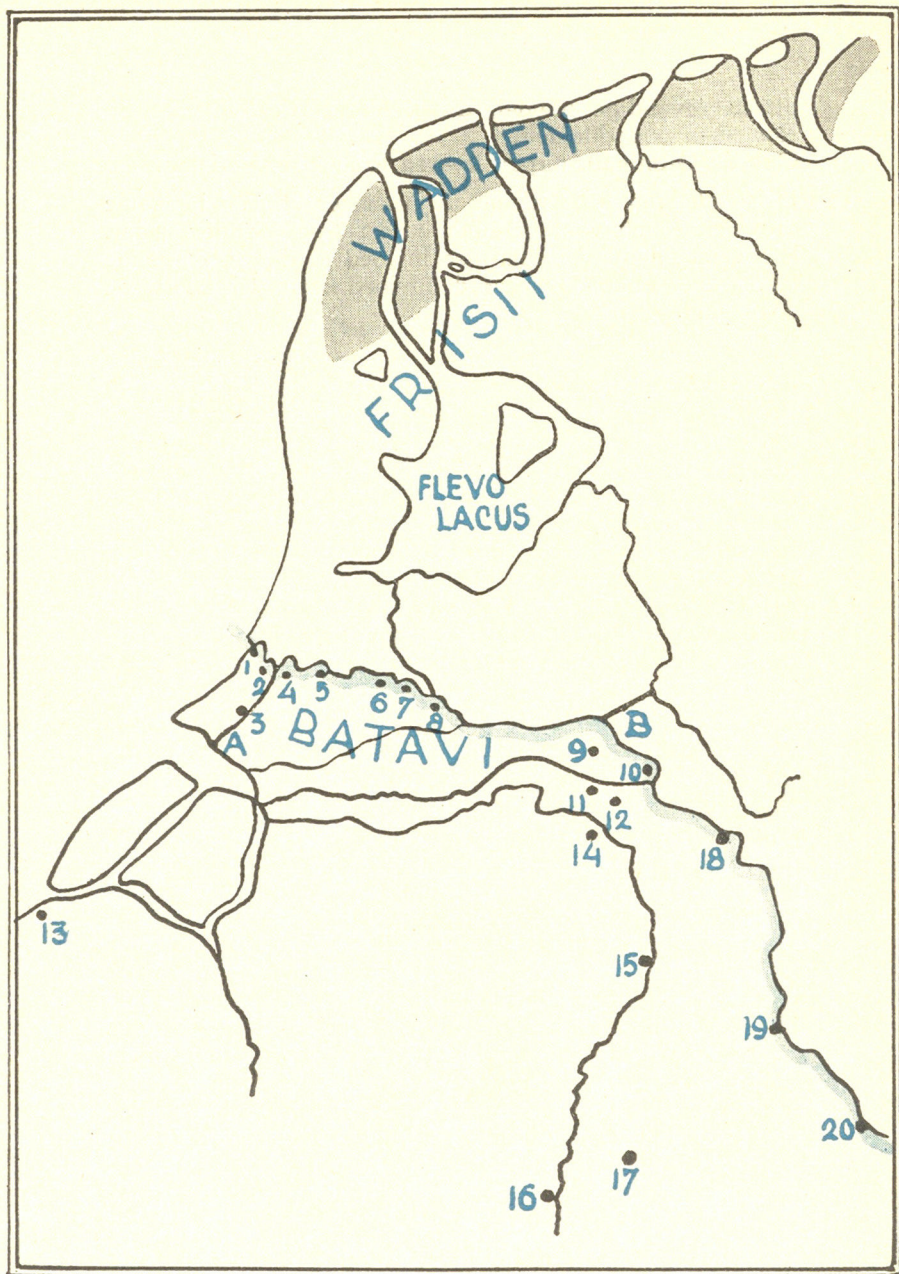
dit de levendige handel, die de vrije Friezen met de Romeinen onderhielden.

Ook de Groninger terpen leveren Romeinse vondsten.

Deze inleiding bewijst, dat de bezoeker uit een bepaalde provincie er iets van zijn eigen aard zal terugvinden; maar, hoe verschillend de Romeinse invloed in de verschillende landstreken ook is geweest, de invloed heeft zich allerwege doen gelden.

G. VAN HOORN.

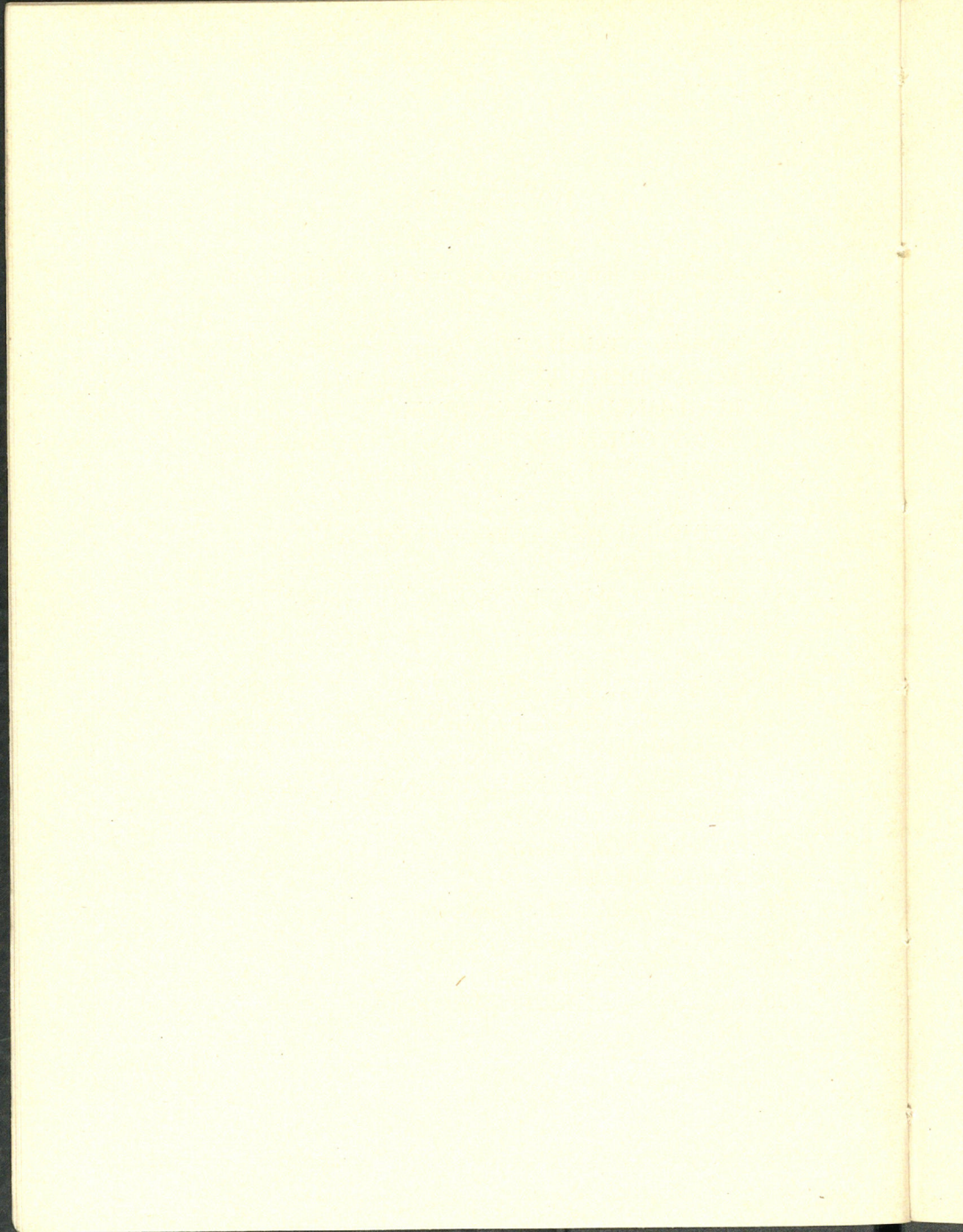
J. JONGKEES.

VERKLARING.

De blauwe lijn geeft de Romeinse rijksgrens aan.

- A. FOSSA CORBULONIS (Gracht van Corbulo).
- B. FOSSA DRUSIANA (Drususgracht).
 - 1. LUGDUNUM BATAVORUM.
 - 2. PRAETORIUM AGRIPPINAE (Valkenburg).
 - 3. FORUM HADRIANI (Arentsburg).
 - 4. MATILO (Roomburg).
 - 5. ALBANIANAE (Alphen a. d. Rijn).
 - 6. DE MEERN.
 - 7. TRAIECTUM-ALBIOBOLA (Utrecht).
 - 8. FECTIO (Vechten).
 - 9. ELST.
 - 10. CARVIUM (Herwen).
 - 11. COLONIA ULPIA NOVIOMAGUS (Nijmegen).
 - 12. HOLDEURN.
 - 13. TEMPEL VAN NEHALENNIA (Domburg).
 - 14. CEUCLUM (Cuijk).
 - 15. BLARIACUM (Blerik).
 - 16. MAASTRICHT.
 - 17. CORIOVALLUM (Heerlen).
 - 18. CASTRA VETERA (Xanten).
 - 19. NOVAESIUM (Neuss).
 - 20. COLONIA AGRIPPINAE (Keulen).

ROMEINS NEDERLAND

De tweede tentoonstellingszaal is gewijd aan Romeins Nederland in het algemeen: ook in de gangen en elders zijn echter objecten van meer algemene strekking geplaatst.

Kaart.

In het midden van de tweede zaal is opgesteld een grote kaart van ons land in de tijd, dat het deel heeft uitgemaaht van het Romeinse Rijk. Hierop is in kleur aangegeven de grootste uitbreiding van de macht der Romeinen (van 12 v. Chr. tot 26 na Chr.), toen nagenoeg ons gehele land tot het Rijk gerekend kon worden. In 47 na Chr. werd, zoals Tacitus zegt, het Noordelijke deel prijs gegeven en een verdedigingslinie langs de Rijn (Kromme en Oude Rijn) aangelegd: de Limes, die op de kaart staat aangegeven. Twee eeuwen is dit de grens van het Romeinse Rijk geweest, tot de Romeinen zich in het midden van de 3e eeuw van hier terugtrokken, om zich echter nog in het Zuiden van het land tot het begin van de 5e eeuw te handhaven. Franken namen hun plaats in. Dit is aangegeven op de kleine inzetkaart.

Portretten.

Rond de kaart en aan de wanden zijn portretten van de keizers en veldheren aangebracht. Voor ons land van bijzonder belang zijn Drusus, die voor zijn expeditie de Drususgracht liet graven (Nijmeegse zaal), keizer Claudius, onder wie de Limes tot stand kwam (in zekere zin de „stichter” van Utrecht), de veldheer Corbulo, die de Limes inrichtte en het naar hem genoemde kanaal liet graven, en keizer Traianus, door wie Nijmegen tot stad werd verheven (Nijmeegse zaal).

Romeinse reiskaart.

Voor de kennis van ons land in Romeinse tijd van groot belang is een Romeins reisboek (het *Itinerarium Antoninianum*), dat uit plm. 300 na Chr. dateert, en de afstanden tussen de voornaamste plaatsen langs de hoofdwegen opgeeft: ook het reeds prijsgegeven deel van ons land is aldus beschreven. Een tweede zeer belangrijke bron is de kaart van Peutinger. Dit is een Romeinse reiskaart van de gehele wereld. Alles is zeer schematisch aangegeven, ongeveer als bij de kaart van ons spoorboekje. Aldus werd het mogelijk de gehele wereld op een lint te tekenen, dat werd opgerold en gemakkelijk op reis kon worden meegenomen. Er is een facsimile van de kaart tentoongesteld (Nederland staat geheel links bovenaan getekend), terwijl de ruiter toont, hoe de kaart werd gebruikt (Nij-meegse zaal).

Boeken en handschriften.

Er is een summier overzicht gegeven van de bestudering in vroeger eeuwen van Romeins Nederland. De belangstelling voor de Romeinse vondsten uit onze bodem kwam reeds in de 15e eeuw op, toen Willem van Berchem ze vermeldde in zijn Gelderse kroniek (plm. 1470), maar vooral in de 16e eeuw, toen de vondsten van de Brittenburg bekend werden (zie ook nrs. 424—425); deze belangstelling riep reeds onmiddellijk vervalsingen in het leven. In deze en de volgende eeuwen waren het vooral de inscripties, die de aandacht hadden. Onder de verdienstelijkste onderzoekers mogen genoemd worden Heda, Cornelius Aurelius, H. Iunius en S.V. Pighius. In de 17e eeuw werden vooral de oudheden uit Nijmegen bestudeerd door de beide Smetii, vader en zoon, wier belangrijke verzameling voor ons land verloren is gegaan. Op Walcheren kwamen in 1647 op het strand bij Domburg de vele stenen gewijd aan Nehalennia, voor de dag (zie ook nrs. 433—435). Gelukkig zijn zij al spoedig herhaaldelijk getekend en in gravure bekend gemaakt, want in 1848 zijn de ste-

nen grotendeels verloren gegaan. Maar ook op vele andere plaatsen (zoals Vechten) werden vondsten gonteerd en bestudeerd.

In de 18e eeuw was de belangrijkste onderzoeker H. Cannegieter, die wel alle onderwerpen op dit gebied heeft bestudeerd, en ons, gedrukt en in handschrift, belangrijke aantekeningen heeft nagelaten. Te Nijmegen waren het de In de Betouw's, vader en zoon, die zich bijzonder verdienstelijk maakten. Zij luidden reeds de 19e eeuw in, toen door Reuvens, Janssen en Pleyte de reeks wetenschappelijke opgravingen werd begonnen.

LANGS DE LIMES.

Lobith

De splitsing van de Rijn in Neder-Rijn en Waal heeft zich in de loop van de eeuwen voortdurend verplaatst. In Romeinse tijd lag de splitsing blijkbaar nabij Lobith en Herwen. Hier immers zijn bij baggerwerken vele Romeinse voorwerpen voor de dag gekomen, die het bestaan van een legerplaats bewijzen.

1. Een stenen altaar, aan Iuppiter gewijd door Marcus Valerius Alcidicus, commandant van een ruitercorps, daterend uit het eind van de eerste eeuw na Christus.
2. Veel belangrijker is de grafsteen van Marcus Manlius uit Genua, soldaat van het 1e legioen, die begraven is „Carvio ad Molem”, dwz. te Carvium (Herwen)-bij-de-Krib; deze grafsteen moet vóór 70 na Chr. gedateerd worden. Met „moles” zal aangeduid zijn de stenen krib, die Drusus in 12 v. Chr. in de splitsing der rivieren liet aanleggen. In dit jaar bereidde de veldheer een expeditie voor tegen de Chauken in het Duitse kustgebied. Hiertoe koos hij o.a. de waterweg langs de Rijn, de IJssel (die voor dit doel door de Drususgracht met de Rijn werd verbonden), over het Flevomeer en langs de zeekust. Door het bouwen van de krib in de splitsing van Rijn en Waal werd nu meer water door de Neder-Rijn en IJssel geleid, waardoor deze rivieren beter bevaarbaar werden. Bij de opstand der Bataven in 70 na Chr. werd de krib door de opstandelingen vernield. Waarschijnlijk zijn echter resten van het bouwwerk onder water vastgesteld.

Van de gevonden voorwerpen zijn enkele bronzen vazen tentoongesteld. Zoals de meeste uit rivieren opgebaggerde bronzen vertonen zij een prachtige doffe goudgans.

3. Het pronkstuk is een kannetje met een mooi bewerkt oor. Op het oor zelf kronkelt een slang (verzilverd), die een vogeltje bovenop het oor met zijn blik fixeert: aan de voet van het oor bevindt zich een prachtige kop van de god Pan, een waar meesterstukje. Dit is een der mooiste der bestaande kannetjes.
4. Van geringer kwaliteit is een dergelijke kan met het borstbeeld van een Daciër onderaan het oor.
5. Een dergelijk kannetje zonder oren.
6. Een bolvormige vaas, die met ingeslagen putjes is versierd; op de rand de naam van de eigenaar, de centurio Decimus Priscus.
7. Een grote schenkan, van provinciaal, vermoedelijk Gallisch, maaksel. Oor en mond zijn in één stuk gegoten en op primitieve manier op de kan bevestigd.
8. Urnvormige vaas met prachtige goudglans.
9. Grote, wijde kookketel, nog geheel als nieuw uitziende.
10. Verzilverd bronzen bord.

Nrs. 1 en 2 zijn afgietsels (originelen in het gemeentehuis van Lobith); nrs. 3—9: Ir. J. C. Struik Dalm; nr. 10: Rijksmuseum Kam.

Groesbeek.

Aan de doden placht men (ook als zij verbrand werden) gebruiksartikelen van allerlei aard, maar vooral vaatwerk, mee te geven voor gebruik in het hiernamaals. Doorgaans zijn in onze streken deze voorwerpen van geringe waarde, omdat de bevolking uit weinig welgestelde lieden bestond; in het villa-gebied van Limburg zijn daarentegen zeer kostbare grafvondsten gedaan (zie blz. 57). Bij wijze van voorbeeld is een volledige grafvondst tentoongesteld, afkomstig uit de omgeving van Groesbeek.

11. Een uitgebreide grafvondst uit Groesbeek, waarvan het mooiste stuk is een grote vlakke schaal van Holdeurnse waar (licht oranje). Verder een kom van terra sigillata met reliëfs versierd, twee schaaltes van

terra sigillata, beide van de pottenbakker Pridianus, ruwwandige vazen, een geverfde beker, een lampje, en een viertal kruiken. Het graf dateert uit de eerste helft van de 2e eeuw.

No. 11: Rijksmuseum van Oudheden.

Holdeurn.

Bij de Holdeurn, op de hoge grond aan de Zuidoever van de Waal, lag, op een uur gaans ten Zuidoosten van Nijmegen, een complex van potten- en steenbakkerijen; op korte afstand van elkaar werden gevonden een groep ovens met droogschuren en de werkplaatsen met directeurswoning.

De **pottenbakkerijen** zijn hier misschien reeds vóór 70 na Chr. gevestigd, maar hun grote bloei valt tussen 70 en 105 na Chr., toen het 10e legioen in Nijmegen gevestigd was; hierna is het bedrijf tot het einde der 2e eeuw op bescheidener schaal voortgezet. Het was in de eerste plaats in Nijmegen, dat dit typische vaatwerk, de zgn. Nijmeegse of Holdeurnse waar, werd gebruikt. Het onderscheidt zich door een bleek-rode kleur, die soms naar bruin neigt, soms naar geel. Een representatieve verzameling van dit mooie aardewerk is tentoongesteld.

12. Grote kom met twee oren, waarover een omgeknikt deel van de rand ligt. Als bij zilveren vaatwerk is deze rand met reliëf versierd: de wolvin met Romulus en Remus, de Romeinse adelaar, militaire veldtekens. Een zeer ongewoon stuk.
13. Klein kopje van zeer fijn aardewerk, de steel versierd met reliëf, in navolging van zilveren vaatwerk.
14. Met reliëf versierde vazen als de voorgaande werden gemaakt door de weke klei te drukken in een vormschotel van aardewerk. Zulk een vormschotel voor een rechthoekig schaaltje is inderdaad op de Holdeurn gevonden. Op de achterzijde heeft de pottenbakker zijn naam ingekrast: MARCI FABI, „Van Marcus Fabius”.

15. Slanke kan met een oor, dat versierd is met een caricaturale kop, ook dit in navolging van metalen vaatwerk (vgl. no. 3).
16. Vlakke schaal (patera) met steel, waarop een bijbehorend kannetje met ingeknepen mond en een met een mensenkopje versierd oor. Ook dit heeft zijn voorbeeld in brons (vgl. no. 88). Waarschijnlijk diende zulk een stel vazen voor het wassen van de handen; uit het kannetje werd het water over de handen uitgegoten, om in de schaal te worden opgevangen.
17. Kom, versierd met opgespoten ornamenten.
18. Een reeks vazen, sommige met reliëf of met ribbels
24. versierd, waarvan de vormen ook voorkomen bij terra sigillata en ander fijn aardewerk.
25. Beker in de vorm van een tonnetje, te vergelijken met onze bierpul.
26. Hoge cylindervormige kan, een vorm, die ook in glas voorkomt.
27. Bolvormige pot met geprofileerde rand.
28. Kan met ingeknepen mond; dergelijke kannen — van grover makelij dan de vorige vazen — zijn in groten getale in de Holdeurn gemaakt.
29. Drinkvaas (askos) van langgerekte vorm, die doet denken aan een vogel. De vaas werd gevuld door de mond bovenop, waarin zich een zeef bevindt; bij het drinken hield men de vaas zó omhoog, dat een dunne straal uit de tuit van de vaas in de mond van de drinker spoot.
30. Voorwerp van zeer dik aardewerk, gelijkende op een kleine grafsteen; er schijnt een deur op aangeduid te zijn, waarboven een ornament in de vorm van een halve maan. De betekenis van dit voorwerp is onzeker.

Nrs. 16 en 17: Gemeente Nijmegen; de overige nrs.: Rijksmuseum Kam.

De steenbakkerij werd pas omstreeks 170—180 na Chr. op de Holdeurn gevestigd. Het was een militair bedrijf, dat

alleen ten behoeve van de Romeinse legereenheden werkte; zijn producten: dakpannen, tegels en bakstenen, vindt men in alle legerplaatsen in Nederland. Bij het terugtrekken van de Romeinse bezetting, omstreeks het midden van de 3e eeuw, wordt ook deze steenbakkerij verlaten.

31. Het is passend, dat hier gevonden werd een stenen altaartje, gewijd aan de godin van het haardvuur, Vesta, door een opzichter der steenbakkers: Iulius Victor, magister figulorum. Het altaartje stond in een nis van tegels.
32. Een ander altaartje, van terracotta, dus wel ter plaatse gemaakt, is gewijd aan de Moedergodinnen: MATRIBUS, inheemse godheden, die ook in het leger vereering genoten.
- 33- Wanneer de dakpannen gevormd waren, werden
36. zij vaak voorzien van een stempel van de legerafdeling die de bestelling had gedaan; deze stempels zijn voor ons hoogst belangrijk voor de datering van de Romeinse militaire vestigingen. Enkele dakpannen (tegulae), vorsten (imbrices) en tegels (lateres) zijn tentoongesteld, evenals een keuze van stempels.
37. Een unieke stempel, voorstellende een aanvallende stier.
38. Na het vormen werden de pannen in schuren te drogen gezet. Vaak kwam het voor, dat een mens of een dier over de nog weke pannen liep en er zijn voetsporen in achterliet. Zo ziet men hier bijeen sporen van mensen met en zonder schoenen, honden, ratten, geiten, enz.
39. Ook kon men gemakkelijk in deze weke pannen aantekeningen krabbelen. Zo de notitie: KAL IUNIS QUARTUS LATERCLOS N CCXIII, dwz.: „Op 1 Juni heeft Quartus 214 tegels gemaakt”.
40. Een dergelijk opschrift: XVII K IUN DCLXXII, dwz.: „Op 16 Mei 672 tegels”.

41. Een dergelijk opschrift: N T M DCXVI, waarschijnlijk: „Aantal der kleine dakpannen: 616”.
42. Een andere tegel heeft als schoolschrift dienst gedaan; de onderwijzer schreef het alfabet voor, de leerling deed het na.

Het bakken tenslotte geschiedde in grote ovens, die rond een afdak gegroepeerd lagen. De maquette toont de onderbouw, zoals deze gevonden is. Men ziet alleen de vuurkanalen; op de talrijke dwarsmuurtjes rustte een rooster van tegels (zie de foto rechts), waarop de te bakken stenen werden opgestapeld. Het geheel werd dan met een koepelvormige laag klei overdekt.

Nrs. 31, 40 en 41: Rijksmuseum van Oudheden; nrs. 32, 37, 39 en 42: Gemeente Nijmegen; de overige nummers bevatten voorwerpen uit verschillende verzamelingen.

Nijmegen.

In Romeinse tijd was Nijmegen de belangrijkste plaats aan de Limes in Nederland; het was ook de eerste stad in onze streken.

Reeds in het begin der 1e eeuw na Chr. zijn er twee nederzettingen geweest: op het Valkhof was een kleine nederzetting van Romeinen en geromaniseerde Bataven, die hun begraafplaats iets Oostelijker, op de Hunerberg, hadden. Verder naar het Oosten, op de Kopse Hof, lag een driehoekige inheemse burcht, waarschijnlijk als vluchtburcht gebruikt, in de nabijheid waarvan een klein inheems dorpje. Een van deze beide nederzettingen moet de naam Batavodurum hebben gedragen, maar het is waarschijnlijk de burcht op de Kopse Hof, die door de Romeinse geschiedschrijver Tacitus: oppidum Batavorum wordt genoemd.

Na de opstand der Bataven in 70 na Chr. verandert de toestand. Op de Hunerberg wordt dan aangelegd de grote castra van het 10e legioen, het enige zo grote legerkamp dat wij in ons land hebben; van hier werden de eenheden uitgezonden, die de kleinere kampen langs de Limes bezetten. Bij dit legioenskamp moet een hele nederzetting zijn

geweest van marskramers e.d., maar deze is nog niet gevonden; wel werden de begraafplaatsen ontdekt.

De eigenlijke burgerlijke nederzetting lag in deze tijd wat Westelijker, ten Westen van de huidige spoorbaan. Hier zijn o.a. twee tempels gevonden van het Gallo-Romeinse type (een vierkant vertrek, omgeven door een zuilengang) die elk op een door een zuilenhal omzoomd plein stonden, waarop weer allerlei dienstvertrekken uitkwamen (zie reconstructie-tekening). Zuidelijk van deze nederzetting ligt de begraafplaats.

In 105 na Chr. werd het 10e legioen uit ons land teruggetrokken, de castra werd verlaten. Bij deze gelegenheid zal het geweest zijn, dat de nederzetting bewesten het huidige station tot stad werd verheven onder de naam Colonia Ulpia Noviomagus (Ulpia geheten naar de familienaam van de keizer Traianus); als zodanig was zij het centrum van de civitas Batavorum, het district dat onze riviermonden omvatte. Bij het terugtrekken van de Romeinen in het midden van de 3e eeuw is deze stad verlaten. Op het Valkhof evenwel hield een kleine nederzetting de naam in stand.

Steen.

43. Beschadigde kop van C. Iulius Caesar, kennelijk gemaakt naar een dodenmasker. Het is niet zeker, dat deze kop te Nijmegen is gevonden; het 10e legioen heeft echter onder Caesar in Gallië gevochten en zal hem zeker nog lang vereerd hebben.
44. Steen, waarop in reliëf de kop van een keizer of een god; op de zijkant staat L X. Vermoedelijk is het een grenssteen van het terrein van de castra en moet gelezen worden: Legionis X.
45. Iuppiter, gezeten op een troon; de kop ontbreekt. — Opvallend goede stijl.
46. Fragment van een geschubde zuil, waartegen de figuur van de gewapende Minerva. Dergelijke zuilen dienden als voetstuk van een godenbeeld.

47. Fragment van een reliëf: een soldaat voert twee paarden mee. De stijl is provinciaal.
48. Steen met in reliëf een voorstelling van Andromeda, die aan een rots geklonken, wacht tot Perseus haar komt bevrijden van het monster, dat links te zien is.
49. Klein altaartje, gewijd door een Gallische graanhandelaar aan de Matres Mopates, waarmede de inheemse Moedergodinnen bedoeld zijn, die onder vele namen voorkomen.

No. 43. Rijksmuseum van Oudheden; no. 44: Rijksmuseum Kam; de overige nummers zijn eigendom van de Gemeente Nijmegen.

50. Gezichtshelm. De helmkap zelf was van ijzer en is nagenoeg vergaan. Bewaard is het diadeem, versierd met vijf in hoog reliëf gedreven borstbeelden, en de oorbedekking. Door een scharnier hieraan bevestigd is het opklapbare vizier in de vorm van het gezicht van een baardeloos man: ogen, neusgaten en mond zijn open gelaten. Deze bewaarde ornamentele delen van de helm zijn van verzilverd brons. De lippen, oogleden en de borstbeelden waren bovendien verguld. Het spreekt vanzelf, dat zulk een kostbare pronkhelm niet in de strijd werd gebruikt. — In de rechterwang staat de naam van de eigenaar gekrast: MARCIANUS. De helm dateert uit de tweede helft der 1e eeuw. — Tentoongesteld is alleen een foto.
51. Ruiterhelm van ijzer (grotendeels gerestaureerd) met ornamentele delen van brons. Boven het voorhoofd een brede band, versierd met het borstbeeld van een vrouw en hoog uitgedreven ornamenten van eikenbladen; hieronder een band met primitieve voorstellingen van tempels en een boom; hieronder weer de naam van de eigenaar: VANNI. Op de bewaarde rechter wangbeschermer is gedreven een ruiter, die een gevallen vijand neerstoot. Aan de linkerzijde van de helm een koker voor een vederbos; aan de achterzijde een bronzen rozet. — Provinciaal werk.

52. Gewone bronzen helm van een soldaat.

Nr. 50 en 52: Rijksmuseum Kam; no. 51: Rijksmuseum van Oudheden.

Bronzen statuetten enz.

53. Statuette van een staande jonge man (Mercurius?) uit Nijmegen of omgeving; de armen ontbreken en het oppervlak is sterk gesleten door het schuren van rivierwater. — Provinciaal werk.

54. Statuette van Silenus, leunende op een thans verloren thyrsusstaf. Zeer fijn werk uit de 1e eeuw.

55. Statuette van een zittende godin. De statuette is ergens op bevestigd geweest, misschien een staf, waarschijnlijk echter alleen een blokje.

56. Twee ronde zilveren votiefplaten met het opschrift VOTIS XX AUGG NN, dwz. Votis vicennialibus Augustorum nostrorum: „Ter inlossing van de geloften gedaan bij het twintig-jarig jubileum van onze keizers”; 4e eeuw.

57. Bronzen beschermer van de snede van een bijl, versierd met grote knoppen.

58. Hoge bronzen kandelaar; een sierlijk stuk.

59. Grote bronzen hanger van een paardentuig.

60. Bronzen strigilis (badschrapper) met ivoren handvat.

61. IJzeren sleutel met opengewerkt bronzen handvat.

No. 53: Allard Pierson Museum; no. 55: St. Canisius College; de overige stukken zijn uit het Rijksmuseum van Oudheden.

Gebruiks- en toiletartikelen.

62. Bronzen beslag van een kistje.

63. Wrijfsteentje, waarop een oogarts zijn zalf fijn wreef.

64. Twee gewichten, een gemerkt met IIII (4 pond), het andere met (4 ons).

65. Wrijfschaal van ruw aardewerk; met de erbij gevonden steen werd de brij fijn gewreven in de kom, die

aan de binnenzijde met gemalen grint ruw is gemaakt.

66. Bronzen armbeursje. Dergelijke beursjes droegen de dames in de hand of aan de arm; zij zijn met een dekseltje gesloten.
67. Een mooi versierde gouden ring met steen; de herkomst is niet zeker.
68. Twee gouden en een zilveren ring, voorzien van stenen.
69. Grote ovale bronzen handspiegel. Het handvat, gedeeltelijk afgebroken, is met rood email versierd, de achterzijde van de spiegel met gegraveerde bladornamenten van Gallische stijl; de spiegelende voorzijde was geslepen en verzilverd. Waarschijnlijk uit Engeland ingevoerd; tweede helft der 1e eeuw.
70. Handspiegel van wit metaal; de rand is versierd met een tandornament.
71. Twee handspiegels van wit metaal.
72. Zakspiegel in versierde doos.
73. Bronzen vingerhoed met naalden; de Romeinse vingerhoeden waren geheel gelijk aan de onze.
74. Zuigflesjes. Deze vaasjes, die in aardewerk en in glas voorkomen, worden ook wel verklaard als lampenvullers.
75. Benen dobbelsteen.
76. Lampjes van terracotta, van verschillende vorm en voorstelling: een draagt Christelijke symbolen.
77. Model van een sella curulis. Een dergelijke vouwstoel, maar van ijzer gemaakt, werd gevonden in een graf te Nijmegen.

Nrs. 65, 66 en 68: Rijksmuseum van Oudheden; nrs. 69, 71 en 72: Rijksmuseum Kam; no. 67: Allard Pierson Museum; de overige voorwerpen zijn uit het St. Canisius College.

Bronzen vaatwerk.

Dit vaatwerk is grotendeels ingevoerd uit Italië, waar de

- landstreek Campanië hierom beroemd was. Enkele stukken zijn van provinciale, waarschijnlijk Gallische, makelij.
78. Klein potje, met reliëf versierd; de voorstelling is niet duidelijk.
 79. Een dergelijk potje, versierd met een jachttafereel in reliëf. Gevonden te Wychen.
 80. Kopje met oor en tuit.
 81. Beker op voet.
 82. Kan met een oor, onderaan versierd met een met zilver ingelegd kopje.
 83. Een dergelijke kan; het oor loopt onderaan uit in twee voeten.
 84. Kannetje met twee oren, versierd met een mensenkopje.
 85. Kan met een oor, versierd met de kop van een dier.
 86. Kleine bolvormige kannetjes met klaverbladvormige
 87. mond.
 88. Schenkkannetje, staande op bijbehorende schaal, waarvan de steel eindigt in een hondekop. Voor een dergelijk stel in aardewerk, zie no. 16.
 89. Een reeks van vijf casserole's, die de vorm hebben
 93. van onze steelpannen; zij dienden voor het mengen van wijn, maar zullen ook gebruikt zijn voor het opdienen van spijzen.
 94. Wijnzeef. De zeven, die de vorm hebben van casserole's vertonen grote verscheidenheid in het patroon van gaatjes; dit is een bijzonder mooi exemplaar.
 95. Dergelijke zeef met bijbehorende casserole.
 96. Emmer van een type, dat naar de voornaamste vindplaats Hemmoor genoemd is. Deze emmers zijn, behalve het hengel, in één stuk gegoten. Zij werden vervaardigd in de omgeving van Aken in de 2e eeuw na Chr.
 97. Bovengedeelte van een dergelijke emmer, versierd

met een fries in reliëf, voorstellende een jachttafereel.

98. Ketel, versierd met een vlakke, gedraaide cannelering. Opmerkelijk is de prachtige patina.

99-101. Drie grote vlakke schalen met versierde oren.

102. Grote geribde kom uit de 5e eeuw. De oren zijn wel Romeins, maar behoren niet bij de kom.

Nrs. 79, 94, 98 en 99: Rijksmuseum van Oudheden; nrs. 80, 83, 86, 87, 100 en 102: Gemeente Nijmegen; de overige stukken: Rijksmuseum Kam.

Terra sigillata.

Het meest karakteristieke Romeinse vaatwerk is de terra sigillata, het rode aardewerk, dat al naar de perioden glanzend is of dof, van diep rode of van bleke kleur. Het kan onversierd zijn gelaten, maar vaak zijn de vazen met reliëf, met opgespoten ornamenten (barbotine) of met opgeplakte reliëfs versierd. De rijkste vindplaats van terra sigillata in ons land is niet Nijmegen, maar Vechten (zie nrs. 295-336).

103-120. Een representatieve verzameling van terra sigillata vaatwerk, waaronder een reeks borden uit de 1e eeuw na Chr.

121. Lage, met reliëf versierde kom, waarop o.m. voorkomen drie koppen van Galliërs. Vervaardigd te Graufesenque; midden 1e eeuw.

122. Hoge beker met oor. De beker vertoont knepen en is verder versierd met drie opgeplakte medaillons, die voorstellen: een hond in een landschap; een vierspan, overwinnaar bij de rennen (het opschrift CALOS VENETE betekent: „bravo blauwe”; blauw was dus de kleur van het renspar); het derde medailon vertoont een hert in een landschap. Deze unieke beker dateert uit de 3e eeuw.

Nrs. 120 en 121: St. Canisius College; overige nummers: Rijksmuseum Kam.

Belgisch aardewerk.

Nijmegen is in ons land de rijkste vindplaats van het zgn. Belgische aardewerk; de verzameling van Museum Kam is erom beroemd.

Dit soort aardewerk is vanaf het begin onzer jaartelling gemaakt in het gebied, dat het tegenwoordige België, Noord Frankrijk en het aangrenzende deel van Duitsland omvat. De vazen zijn vóór het bakken gepolijst, maar werden niet beschilderd of van een deklaag voorzien. Zij komen in twee hoofdkleuren voor, elk in vele variaties: rood (*terra rubra*) en zwart (*terra nigra*). Terwijl de *terra rubra* vooral de uit Italië ingevoerde *terra sigillata* (zie nrs. 295-336) navolgt, sluiten de vormen van de *terra nigra* zich aan bij het inheemse aardewerk. Wanneer echter sinds het midden der 1e eeuw in Gallië ook *terra sigillata* gemaakt wordt, wordt de Belgische *terra rubra* hierdoor verdrongen; hierna maakt men vrijwel alleen *terra nigra*. Dit aardewerk, dat van provinciaal Gallisch maaksel is, verenigt dus inheemse en Romeinse elementen. Het is technisch voortreffelijk en ook zeer mooi vaatwerk. Vormen en versiering zijn veelal aan duurder soorten aardewerk (*terra sigillata*) of aan metaal of glas ontleend: een versiering, aangebracht met een raadje, barbotine, ribbels, geslepen patronen. — Tot de Belgische waar behoort ook het Holdeurnse aardewerk, dat afzonderlijk is opgesteld (nrs. 12-30).

123- Een representatieve verzameling van Belgisch aardewerk.

Nrs. 123—142: Rijksmuseum Kam.

Geverfd aardewerk.

Zeer veel werd gebruikt het geverfde aardewerk: vaatwerk van witte pijpaaide, doch voorzien van een deklaag van rood of zwart in vele tinten; het zwart bootst vaak de kleur van metaal na. De verdere versiering bestaat uit door een raadje ingedrukte kerfornamenten, of opgespoten versieringen (*barbotine*), uit een plastisch schubornament

of uit een bestrooiing met kleine korreltjes. Hoofdzakelijk is het klein vaatwerk, vooral bekers. Dit aardewerk werd in de 1e eeuw nog vrij spaarzaam gemaakt, maar in grote hoeveelheid in de volgende eeuwen tot het eind der Romeinse bezetting.

143-151. Een keuze van geverfde vazen.

152- Jachtbekers, versierd met jachttaferelen in barbotine.

Nrs. 143—154: Rijksmuseum Kam, met enkele stukken uit het St. Canisius College.

Verguld aardewerk.

Dit bruinachtige aardewerk, dat met een soort verguldsel bedekt is, imiteert bronzen vaatwerk niet alleen in kleur, maar ook in de vormen. Het wordt buiten ons land weinig gevonden en is hoofdzakelijk in de eerste helft der 1e eeuw gemaakt.

155- Twee bolvormige bekertjes, waarvan één met uitgedrukte bulten is versierd, en een beker met geplooid wand.

Nrs. 155—157: Rijksmuseum Kam.

Wit aardewerk.

Het gladwandige witte aardewerk behoort tot de veel voorkomende soorten. Vooral kleine en grote kruiken, met een of twee oren, werden hiervan gemaakt. Aanvankelijk vertonen zij strakke vormen met een scherp geprofileerde mond; langzamerhand treedt een verslapping in.

158- Zeven kruiken uit de 1e eeuw, de grootste nog met een stop van aardewerk. Deze helder witte kruiken zijn prachtig strak en gespannen van vorm.

165. Een dergelijke vaas, maar met twee oren (amphora).

166- Wierookschaaltjes van wit aardewerk, met gegolfde wand.

Nrs. 158—167: Rijksmuseum Kam.

Ruwwandig aardewerk.

Naast het hierboven opgesomde fijne aardewerk gebruiken de Romeinen zeer veel ruwwandig vaatwerk, dat in grote hoeveelheden is gevonden. Voor de tentoonstelling is slechts één vaas uitgekozen.

168. Gezichtsvaas. Ruwe vaas, versierd met een plastisch gezicht; in dergelijke voorstellingen plegen de pottenbakkers hun humor te botvieren.

Nr. 168: Rijksmuseum Kam.

Glas.

Van het prachtige Romeinse glaswerk (zie hiervoor blz. 67), kan hier slechts een klein aantal stukken worden getoond, die voor Nijmegen niet representatief mogen heten.

169. Kommetje van wit melkglas, overgaande in blauw.
170. Bolvormig druppelflesje van blauw glas, versierd met een opgelegde witte draad, die spiraalsgewijze om de bol heenloopt.
171. Groen glazen oor, versierd met een slangachtig ornament.
172-180. Kommen, flessen en bekers van verschillende kleuren glas.

Nrs. 169-180: St. Canisius College.

Grafvondst.

181. Tientoongesteld is de inhoud van een graf, zoals het gevonden werd. Behalve enkele spijkers, bevatte het graf een glazen flesje, een witte kruik, twee borden en een bakje van terra sigillata, een jachtbeker (geverfde beker met barbotine versiering) en enig ander aardewerk; te dateren omstreeks het midden der 2e eeuw.

Nr. 181: Allard Pierson Museum.

Elst.

Bij een opgraving in de tijdens de oorlog zwaar beschadigde kerk van Elst werden in 1947 de grondslagen gevonden van Gallo-Romeinse tempels, zoals er reeds vroeger een tweetal te Nijmegen gevonden is. Zulk een tempel bestond uit een ongeveer vierkante zaal (cella), omgeven door een zuilengang. Hij lag doorgaans met andere, ook kleinere, tempels in een gewijde hof; dit is vermoedelijk ook te Elst het geval geweest.

Er zijn enkele, niet zeer sterke, aanwijzingen, dat de eerste tempel reeds vóór het midden der 1e eeuw gebouwd is. Later, misschien in de 2e eeuw, is hij vervangen door een dergelijke tempel, iets groter, maar veel zwaarder gebouwd. Van deze tempel weten wij, dat hij aan de voor-(Zuid)-zijde een brede trap had, die tot de zuilengang toegang verleende; deze trap was geflankeerd door uitspringende muurtjes (trapwangen).

182. Maquette van de fundamenteën van beide tempels, zoals zij in de kerk van Elst gevonden zijn.

183. Reconstructie van de jongste tempel van Elst.

184. Onder de vloeren van de tempels bevond zich een laag beenderen van dieren, blijkbaar afkomstig van offers. Maar naast de tweede tempel werden in een kuil voor afval (favissa) bijeen gevonden resten van schedels van een jong zwijn, een jonge ram en een jonge stier. Dit is blijkbaar afkomstig van een suovetaurilia, een offer van een zwijn, een ram en een stier, zoals dit vaak door de Romeinen werd gebracht.

185. Van de ornamentale delen van de tweede tempel zijn enkele resten over: fragmenten van geribbelde zuilen, korintische kapitelen en van kroonlijsten; deze stukken maakten een reconstructie van het geheel mogelijk. Een heipaal, afkomstig van de tweede tempel, is eveneens tentoongesteld.

186. Het inwendige (en misschien ook de buitenwand van de cella) was versierd met fresco's, waarvan een

grote hoeveelheid fragmenten gevonden werd; een keuze is tentoongesteld.

187. Het aantal gevonden voorwerpen was gering: enkele scherven, een bronzen mantelspeld (fibula) en enige munten.
188. Bij het opkomen van het Christendom schijnt deze tempel voor de nieuwe eredienst in gebruik te zijn genomen. Het tentoongestelde opschrift, dat in de pleisterlaag van de muur is ingekrast, schijnt hierop te wijzen.

Nrs. 182—188: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

In later tijd werd dit kerkje aan de Oostzijde van een klein koor voorzien en ook Westwaarts verlengd. Dit gebouwtje werd in de 10e eeuw door een grotere kerk vervangen, die tenslotte weer door de bestaande 15e eeuwse kerk vervangen werd. Aldus schijnt hier voor het eerst in Nederland op ondubbelzinnige wijze continuïteit in de plaats van eredienst te zijn vastgesteld.

Betuwe.

Bij het verrichten van grondboringen voor de Stichting voor Bodemkartering zijn in de Betuwe en aangrenzende gebieden niet alleen oude rivierlopen gevonden, maar ook tientallen nederzettingen uit Romeinse tijd. Nagenoeg al deze nederzettingen wachten nog op onderzoek. Een kaart geeft hiervan een indruk.

Doorwerth.

Nabij de Doorwerth is uit de Rijn een zeer belangrijke schat van bronswerk opgebaggerd. Hier werden versierselen van vijf paardentuigen gevonden, alsmede een uitgebreid servies van bronzen vaatwerk. Een en ander is afkomstig van een hoog Romeins officier (de commandant van een cohorte of een centurio), Marcus Mutienus. Wellicht is deze officier met zijn staf bij de vlucht voor de opstandige Bataven in 70 na Chr. in de Rijn verdron-

ken, misschien ook zijn de overwinnende Bataven met hun krijgsbuit slachtoffer van de rivier geworden; in elk geval moet de schat bij de gebeurtenissen van het jaar 70 na Chr. verloren zijn gegaan. Tentoongesteld is slechts een keuze.

189. Op het paard is een volledig tuig aangebracht, voorzien van de gevonden versierselen. Deze bestaan uit cirkelvormige platen met bladvormige hangers. Zij zijn gemaakt van verzilverd brons; in het zilver zo diep ingesneden, dat het brons zichtbaar werd, zijn eikebladen met eikels, die een sierlijk ornament vormen. Aan de kop van het paard waren eenvoudiger versiersels, terwijl ook langs de randen van het zadel metalen plaatjes — sommige à jour bewerkt — waren aangebracht. Enkele van deze paardetuigen zijn in een vitrine geplaatst om betere bezichtiging mogelijk te maken.
190. Bronzen kannetje met een oor, aan de voet waarvan een reliëf, voorstellende een erootje, dat een cither bespeelt.
191. Bronzen kannetje met twee oren.
192. Grote bronzen schaal met twee versierde oren.
193. Grote bronzen zeef, waarvan de gaatjes een bijzonder sierlijk patroon vormen.

Nrs. 189—193: Rijksmuseum van Oudheden.

Dodewaard.

In de 17e eeuw werd opgemerkt, dat in de kerktoeren van Dodewaard een Romeinse grafsteen ingemetseld zat; deze is thans in het Rijksmuseum van Oudheden. Het is de grafsteen van Marcus Traianus Gumattius, een veteraan van de Alva Afrorum, een hulptroep uit Afrika, dat in Germanië gelegerd was. De dode ligt op een rustbank; vóór hem een tafeltje met spijzen en een glazen fles; aan het voeteneinde staat een slaaf. Een foto is tentoongesteld.

Geldermalsen.

Het is niet onmogelijk, dat dwars door de Betuwe een Romeinse weg liep, die de Maas en de Waal bij Alem en en Rossum overstak, en vervolgens langs Geldermalsen en Tricht (traiectum) naar Vechten of Utrecht liep. Bij Alem en Rossum, waar men gaarne de ons uit de literatuur bekende plaatsen Grinnes en Vada zou willen zoeken, zijn vele Romeinse oudheden voor de dag gekomen (zie no. 551), en ook bij Geldermalsen heeft in Romeinse tijd een nederzetting gelegen, waarvan de begraafplaats bekend is. Hieruit zijn de volgende voorwerpen afkomstig.

194-195. Twee bronzen kannetjes met klaverbladmond.

196. Bronzen schaal met een steel.

197. Enig vaatwerk van terra sigillata.

Nrs. 194-197: Fam. Murman.

Vechten.

De loop van de rivieren was in Romeinse tijd anders dan thans. Zo splitste de Vecht zich vermoedelijk reeds bij Vechten van de Rijn af. Op deze belangrijke plek ontstond een legerplaats, tevens vlootstation, Fectio geheten. Het castellum werd reeds onder Augustus gebouwd en is ongetwijfeld een der operatie-bases geweest van de vloot-expeditie, die Drusus in 12 v. Chr. en later ondernam tegen de Chauken in Noord-Duitsland. Ook later echter bleef Vechten een havenplaats: de aanlegsteiger is in de bodem teruggevonden en wij horen van schippers, die in de plaats wonen. — In 70 na Chr. werd het castellum door de Bataven verwoest, korte tijd later herbouwd en in het einde der 2e eeuw hernieuwd; omstreeks het midden van de 3e eeuw trokken de Romeinen zich uit Vechten terug.

Steen.

198. Altaar met het opschrift: Deae Viradecdi cives Tungi et nautae qui Fectione consistunt vota solverunt libentes merito, dwz. „Aan de Godin Viradecdis hebben de Tungrische burgers (uit Tongeren) en

de schippers die te Fectio wonen, hun gelofte ingelost".

Uit dit ene zinnetje blijkt de oude naam en de soort van bevolking van Vechten. Eerste helft der 2e eeuw.

199. Altaar, gewijd aan een reeks van goden, onder wie de zeegoden Neptunus en Oceanus en de riviergod Rhenus, zoals in een plaats van zee- en rivierschippers past; het altaar werd echter omstreeks 220 na Chr. opgericht door de commandant van het 1e legioen. — In de kelder opgesteld.
200. Altaartje, opgericht ter ere van Iuppiter, door een triërach (kapitein van een groot schip).
201. Grote grafsteen van Marcus Ingonius, die bovenaan staat afgebeeld met zijn vrouw Agisiaca, beneden met zijn vrouw Lucilia. Het kapsel van de tweede is iets later dan dat van de eerste vrouw. Eerste helft van de 1e eeuw na Chr. — Gevonden te Utrecht, maar ongetwijfeld afkomstig uit Vechten. In de kelder opgesteld.
202. Wijreliëf, voorstellende de godin Diana, van voren gezien. De godin heeft de boog in haar linkerhand, terwijl zij met de rechter een pijl uit de koker neemt, die op haar rug hangt.
203. Kop van de god Serapis, een Egyptische god, die in de Keizertijd grote verering genoot in alle delen van het Romeinse Rijk. Het is een mooie en indrukwekkende kop van zeer typische monumentale stijl. Gevonden in 1947.
204. Klein altaartje.
No. 198: afgietsel (origineel in het Rijksmuseum van Oudheden); nrs. 199—201: Provinciaal Utrechts Genootschap; no. 202: Rijksmuseum van Oudheden; nrs. 203 en 204: Ver. voor Terpenonderzoek.

Bronswerk.

Bij de bronzen statuetten zijn er enkele waarvan niet zeker is, of zij te Vechten zijn gevonden; een is uit Odijk.

205. Statuette van een staande Minerva, ongewapend. Bij dit beeldje is het voetstuk bewaard gebleven.
206. Staande naakte Mercurius, de god van de handel. Hij draagt een muts, en aan zijn linker arm hangt een buidel.
207. Kleine statuette van staande Minerva; zij draagt een helm en steunde met de opgeheven arm op een lans.
208. Dansende Lar, met een offerschaal in zijn linkerhand, terwijl de rechter is opgeheven. De Lares waren huisgoden, beschermers van de huisbewoners.
209. Staande Mercurius met een beurs in zijn rechterhand; in zijn linkerhand had hij de staf (caduceus). Uit Odijk.
210. Kop en nek van een griffioen; waarschijnlijk de knop van een sleutel.
211. Kop van een ree; ook dit stukje diende als sleutelknop.
212. Dolfijn als handvat van een sleutel of dergelijk voorwerp.
213. Heft van een mes, eindigend in een panterkop.
214. Armpje en hand van brons; de hand houdt een granaatappel. Uiteinde van een sleutel of dergelijk voorwerp.
215. Knop van een naald, in de vorm van een satyr met lange baard; een fijn stukje.
216. Poot van een bronzen drievoetje, in de vorm van een leeuwenklauw, bekroond door de kop van een leeuw.
217. Steel van een pan, eindigend in een ramskop; de pan zelf was met mooie lotusmotieven versierd.
218. Hengsel van een kist, in de vorm van twee dolfijnen.
219. Klein bronzen bakje.
220. Bronzen hanger van paardentuig.

221. Strook van dun brons met gegraveerde rankenversiering.
222. Bronzen lampjes in de vorm van voeten.
223. Open lampje van lood.
224. Verzilverd bronzen bakje.
225. Grote vlakke bronzen schaal.
226. Een aantal kleine bronzen bakjes.
227. Bronzen lepeltjes.
228. Plaatje van lood, waarop in onbeholpen letters gekrast (in spiegelschrift): SMERTICUS AMATONIS F(ilius), een wijplaatje of een eigendomsmerk.

Nrs. 218—220: Ver. voor Terpenonderzoek; de overige nummers: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Gebruiksvoorwerpen en werktuigen.

229. Een verzameling van sleutels en slotgrendels. De meeste Romeinse sloten waren zo ingericht, dat de tandjes van de sleutel pasten in de gaatjes van de grendel. Een bijzondere vorm van sleutel en tevens gemakkelijk mee te dragen is de ringsleutel: een vingerring, die tevens sleutel was. De Romeinen hadden echter ook reeds draaisleutels. Een hangslot is eveneens tentoongesteld.
230. Een verzameling gewichten van brons, lood en steen. Zij vertonen allerlei vormen, soms heel gezochte (een kruik, een tafeltje met acht poten). De meeste zijn voorzien van tekens, die het gewicht aangeven.
231. Een kleine snelweger (unster), die men in de hand ophoudt. Aan de korte arm hangt de koopwaar, langs de lange arm schuift het gewicht.
232. Verzameling chirurgische instrumenten van brons: operatiezaagje, spatels, sonden, ontleedmesjes en dergelijke.

233. Verzameling van fibulae (mantelspelden). Deze worden in groten getale en in grote verscheidenheid gevonden. Doorgaans zijn zij als onze veiligheids-spelden gemaakt. De naald zit aan een spiraal en de punt rust in een kokertje; bij enkele soorten draait de naald echter aan een scharnier. De boog van deze spelden is veel zwaarder dan bij onze veiligheidsspelden en in de regel ook versierd, zodat de fibulae vaak het aanzien van broches krijgen. De eenvoudige vormen overheersen, maar er zijn zeer fraai versierde exemplaren, zoals de geëmailleerde fibulae.
234. Een heel kostbare fibula is versierd met een rond plaatje van goud, waarin een geslepen zwarte steen (toetssteen) is gezet.
235. Een verzameling versieringen van paardentuig. In het bijzonder is interessant het wilde zwijn van brons, dat in vliegende ren tracht te ontkomen aan een slang, die zich heeft vastgebeten; in dit voorwerp zal een evertand gevat zijn geweest; het geheel heeft het haam van een paard bekroond als middel om onheil af te weren. Hiertoe dienden ook de andere tentoongestelde hangers en amuletten; een mooi exemplaar is dat met de voorste helft van een gevleugeld paard (Pegasus). Verder enig beslag en enkele klokjes van paardentuig.
236. Een verzameling ijzeren werktuigen en wapens; een zwaard, dolk met schede, speer- en pijlpunten, scharen, messen, bijlen, hakken en houwelen, verder tangen, boren en een aambeeldje.
237. Enkele smeltkroezen van ruw aardewerk voor het smelten van metaal; aan de buitenkant zitten vastgebakken slakken.
238. Houten tonnetje met ijzeren hoepels, en opgehangen aan een ijzeren ketting. Het is gevonden in een waterput en diende dus om water op te halen.
239. Sandaal van leer.

240. Schoenzool van vele lagen leer en zwaar bespijkerd.
241. Schrijfstiften van been; de knoppen zijn versierd, o.a. met een vrouwekopje, met handjes, e.d. Met deze schrijfstiften schreef men in was, waarmee houten plankjes bedekt waren (vgl. no. 562).
242. Spinschijfjes van been; een schijfje is nog voorzien van een staafje. Deze spinschijfjes deden dienst als kleine vliegwieltjes bij het draaien van de draad.
243. Dobbelstenen, kammen en andere voorwerpen van been en hoorn.
244. Speelsteentjes in wit en zwart. Men kon overal spelen waar een figuur in het zand of op de steen te tekenen was.

Nr. 234: Ver. voor Terpenonderzoek; no. 238: Rijksmuseum van Oudheden; de overige nummers: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Gesneden stenen.

De Romeinen gebruikten hun zegelstenen meer dan wij, want wat wij op slot doen, werd door hen meestal verzegeld. Vandaar dat vrijwel ieder zijn zegelring bezat. Doorgaans zijn het heel eenvoudige ringen (van ijzer of brons) met ruw gesneden steentjes; vaak waren het ook namaak-stenen, namelijk „stenen” van gegoten glas. Werkelijk mooie gesneden stenen zijn in onze streken zeer zeldzaam. Het materiaal kan heel verschillend zijn; men had evenwel een voorkeur voor het rode kornaliyn, voor het gevarieerde agaath, voor onyx met zwarte en witte lagen, en nicolo met zwarte en blauwe lagen. De voorstellingen zijn even afwisselend: goden, symbolische en mythologische voorstellingen en een enkele keer portretten.

245. Verzameling zegelstenen, sommige in ringen. In het bijzonder moet de aandacht worden gevestigd op de twee grootste, die ook de mooiste zijn, beide van kornaliyn: staande Hercules, en een vrouwekop, het haar bedekt met een sluier.

Nr. 245: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Munten.

In Vechten zijn duizenden Romeinse munten gevonden. De overgrote meerderheid is van brons en uiterst slecht bewaard; de zilverstukken zijn matig bewaard; alleen het goud heeft alle schadelijke invloeden doorstaan. Talrijk zijn de goudstukken uit de laatste jaren vóór de opstand der Bataven, bij welke gelegenheid natuurlijk vele opgespaarde kapitaaltjes zijn verstoep en verloren gegaan.

246. Een verzameling munten van verschillende soorten. Opmerkelijk is een voortreffelijk bewaard en uniek goudstuk uit de burgeroorlog van 68 na Chr.

Nr. 246: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Lampen van terracotta.

De Romeinse lampen komen in grote verscheidenheid voor. De grondvorm varieert weinig, maar komt voor met één of met meer openingen voor pitten. De grootste verscheidenheid ligt echter in de versiering van het bovenvlak, waarin allerhande voorstellingen in reliëf werden aangebracht. Vaak zijn de lampen echter geheel plastisch. De lampen werden gemaakt door de beneden- en de bovenhelften afzonderlijk in een vorm te drukken, en deze dan aan elkaar te plakken. Vele lampen dragen de naam van hun maker.

247. Vorm voor de onderzijde van een lampje.

248. Open talklampje.

249. Klein lampje voor drie pitten.

250. Grote lamp voor twee pitten, de bovenzijde versierd met palmtakken.

251. Lamp versierd met wratten van klei.

252-256. Lampen met de naam der makers op de bodem.

257-271. Lampen met verschillende voorstellingen in het bovenvlak. Vaak zijn het goden (Iuppiter, Luna, Victoria), soms mythologische voorstellingen (Odysseus en Polyphemus), maar vele andere onderwerpen komen voor.

Nrs. 247—271: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Beeldjes van terracotta.

Kleine beeldjes van pijpen zijn vrij schaars, en goede stukken beslist zeldzaam. Zij werden gemaakt door de weke klei in vormen te drukken; al naar gelang de vormen zijn de beeldjes scherp of niet; sommige zijn blijkbaar uit heel oude en versleten vormen gemaakt.

In de omgeving van Keulen was een grote industrie van deze beeldjes, die veel werden uitgevoerd.

272. Zittende godin (Cybele) met naast haar een leeuw; een buitengewoon onscherp exemplaar.
273. Staande Minerva, kenbaar aan het Medusa-masker op haar borst. Mooi scherp exemplaar, maar de kop ontbreekt.
274. Staande Fortuna met hoorn des overvloeds in de arm.
275. Staande vrouwefiguur, misschien Venus voorstellende.
276. Staande figuur van een leesslaaf, die een boekrol in de handen houdt. De plompe figuur is ongetwijfeld als caricatuur bedoeld. In het hoofd zit een steentje; het beeldje deed dus dienst als rammelaar. Een heel bijzonder stuk.
277. Gezicht van een man, van caricaturaal karakter.
278. Kopje van Minerva, getooid met een helm.
279. Vrouwekop met hoge haartooi. Deze kopjes, die tamelijk veel voorkomen, vertonen een duidelijk barbaars karakter (let op de ogen); de haardracht was blijkbaar in onze streken gebruikelijk.
280. Kopje van een vrouw met een puntmuts of een helm (Minerva?).
281. Kopje van een klein jongetje.
282. Voorste gedeelte van het beeldje van een lopende leeuw.
283. Groot fragment van een masker met gaatjes ter bevestiging op het hoofd. Op het voorhoofd van het masker een haan en een kopje in een medaillon.

284. Klein fragment van een dergelijk masker: golvend haar met een hoofdband. Dit kleine stukje toont van hoe voortreffelijke kwaliteit sommige terracotta's kunnen zijn.

Nrs. 272—284: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Glaswerk.

285. Grote vierkante blauwe fles.
286. Grote geribde kom van licht blauw glas.
287. Bruine drinkbeker met twee oren (kantharos).
288. Dergelijke drinkbeker van donkerblauw glas, versierd met witte nopjes. Gerestaureerd.
289-290. Twee flessen.
291. Groen glazen medaillon met de kop van Iuppiter Ammon.
292. Fragment van een donkerblauw medaillon met de beeltenis van Germanicus, met aan weerszijden Drusus en Nero als kinderen. Dergelijke phalerae werden als gedenk- en eretekenen uitgereikt; dit wordt gedateerd op 12 of 13 na Chr.
293. Fragmenten van veelkleurig glas (millefiori).
294. Glazen kralen in grote verscheidenheid.

Nrs. 285—294: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Terra sigillata.

De terra sigillata is het meest typische Romeinse aardewerk, dat wij in ons land vinden. Oorspronkelijk werden deze vazen gemaakt in Italië, waar Arretium (tegenwoordig Arezzo) het voornaamste centrum was; vandaar hun naam: vasa Arretina. Toen de Romeinen in ons land waren gekomen, werd dit vaatwerk hier uit Italië ingevoerd. Maar reeds vóór het midden van de 1e eeuw na Chr. vestigde zich een sigillata-industrie in Zuid Gallië (Graufesenque, Montans, Banassac), die weldra de Italiaanse industrie overvleugelde. Langzamerhand verplaatsten zich de pottenbakkerijen naar Noord- en Mid-

den-Gallië, waar belangrijke centra ontstonden in Lezoux, Rheinzabern en Trier. Al deze gebieden hebben, elk op zijn tijd, hun waren aan de bewoners van onze streken afgezet.

Dit rode aardewerk is heel verschillend van kwaliteit en aanzien. Het vroegste is dofrood; de Zuid-Gallische producten evenwel laten een grote verbetering zien met hun steenrode vazen, zeer hard gebakken en glanzend van oppervlakte, een kwaliteit, die men nog thans tevergeefs tracht te bereiken. Later wordt het aardewerk zachter en grover en de kleur neigt naar oranje.

Vaak is de terra sigillata onversierd gelaten, maar typisch is de versiering met reliëfs, verkregen door de weke klei in een vormschotel te drukken (voor zulk een vormschotel zie No. 551.) Ook komen stukken voor met opgeplakte reliëfs (als No. 122), die echter zeer zeldzaam blijven; vaker heeft men een versiering met opgespoten rode klei (barbotine); zeer gewoon, en vooral later geliefd, is een versiering, aangebracht met een houten rolletje met ingesneden ornamenten dat over het oppervlak werd gerold. Tenslotte zijn er vazen met ingesneden versiering als van geslepen glas. — Zeer veel vazen van terra sigillata dragen de stempels van hun makers.

In ons land is Vechten de belangrijkste vindplaats van dit aardewerk.

295. Grote kelk van Arretijnse sigillata, gemerkt door Cn. Ateius en Xanthus; vermoedelijk is de tweede de fabrikant, de eerste de eigenlijke pottenbakker.
296. Kom van Zuid-Gallische terra sigillata (Graufesenque), gemerkt door de pottenbakkers Bassus en Coelus.
- 297-334. Een verzameling vazen van terra sigillata uit Vechten. De versiering bestaat uit reliëfs en barbotine; er zijn ook onversierde vazen bij.
335. Een zestal bijeengevonden vazen van terra sigillata.
336. Een schaalte van terra sigillata, dat bij een brand is zwart gebakken.

Nrs. 295 en 335: Ver. voor Terpenonderzoek; no. 296: Rijksmuseum van Oudheden; nrs. 297—334: Rijksmuseum van Oudheden, Provinciaal Utrechts Genootschap en Ver. voor Terpenonderzoek; no. 336: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Graffiti.

Vaak werden op de vazen van terra sigillata (evenals overigens op vazen van ander soort) tekeningetjes of namen gekrast. De scherven leenden zich hiertoe in het bijzonder; zij werden dikwijls als speelschijfjes gebruikt. Een aantal dezer graffiti is tentoongesteld.

- 337. Afbeelding van een schip met roeiers; een passende tekening in de havenplaats Vechten.
- 338. Een graffito MARTINI, een der eerste voorbeelden van deze naam.
- 339. Een schaalte, waarop het woord TUNCRIS staat; men zou gaarne verband zoeken met de cives Tungri, de „burgers van Tongeren” van de inscriptie no. 198.
- 340. Een wij-inscriptie aan Mars Victor: ...T MAR VICTORI.

341. Enige andere graffiti: tekeningetjes en namen.

Nrs. 337—341: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Ander aardewerk.

Hiervan zijn slechts enkele voorbeelden tentoongesteld.

- 342. Zwart en rood Belgisch aardewerk.
- 343. Wit aardewerk, waaronder een kruik van Augusteische en een van Claudische tijd.
- 344. Geverfd aardewerk.
- 345. Een grote bolvormige pot, verguld en met uitgedrukte bulten versierd.
- 346. Ruw aardewerk, waaronder een gezichtsurn.
- 347. Grote voorraadpotten. Deze monumentale vazen staan op een punt. Zij werden niet in standaard geplaatst, maar leunden tegen een muur of tegen elkaar.

Nrs. 345 en 347: Provinciaal Utrechts Genootschap; de overige nummers: Provinciaal Utrechts Genootschap en Ver. voor Terpen-onderzoek.

Utrecht.

Toen in 47 na Chr. besloten was de Rijn als grens van het Romeinse Rijk te aanvaarden en deze te versterken, werd ook ter plaatse van het tegenwoordige Domplein te Utrecht een castellum gebouwd.

Dit heeft bestaan tot het in het voorjaar van 69 na Chr. als een der eerste slachtoffers viel van de opstand der Bataven onder Civilis. Het kamp was gebouwd van hout; de wallen waren grotendeels van aarde, de gebouwen bestonden uit een houten geraamte met wanden van vlechtwerk, gepleisterd met leem. Door de brand, waarmee de verwoesting van 69 gepaard ging, is deze leem gebakken, zodat men in de talloze gevonden stukken nog de afdrukken van het vlechtwerk kan zien.

348. Stukken huttenleem; een stuk met ruitvormige versiering.
349. Bij dezelfde gelegenheid is door brand aangetast een ijzeren zegelring; de steen vertoont een haan, een hoorn des overvloeds en andere symbolen van vruchtbaarheid.
350. Een der mooiste vondsten is evenwel een schat van vijftig goudstukken (aurei). Deze schat, misschien de kampkas, was bij de nadering der Bataven verborgen. Men vindt hieronder: 1 aureus van Augustus, 4 van Tiberius, 8 van Claudius, 35 van Nero, en 2 uit de burgeroorlog van 68 na Chr. Deze munten vertonen alle op de voorzijde de beeltenis van de keizer; de portretten van Nero zijn belangwekkend, omdat zij de keizer op verschillende leeftijden weergeven. De keerzijden laten verschillende voorstellingen zien, o.a. een vierspan, een rond tempeltje van Vesta. De twee stukken uit de burgeroorlog hebben op de voorzijde de figuur van Mars Ultor, op de keerzijde de letters SPQR in een krans.

Nrs. 348—350: Centraal Museum.

Nadat de opstand bedwongen was werd een nieuw houten kamp gebouwd, dat echter omstreeks het midden of tegen het einde der 2e eeuw vervangen werd door een sterk stenen castellum. Hiervan is een maquette aanwezig. Een andere maquette toont de gevonden grondslagen van het praetorium, het stafkwartier. Achter de ingang ligt een door een galerij omgeven binnenplaats; van de bogen, die deze galerij van de binnenhof scheidden, is een gedeelte bewaard gebleven. Vervolgens komt een zaal over de gehele breedte van het gebouw; tenslotte een vijftal vertrekken, waarvan de middelste de garnizoenskapel (sacellum) is. Hierin werd nog het onderstuk van een altaar of voetstuk van een keizersbeeld aangetroffen. — Omstreeks het midden van de 3e eeuw is het castellum door de Romeinen ontruimd.

351. Gedeelte van een stenen boog van het castellum uit de 2e eeuw; het is in de kelder opgesteld.
352. Onderstuk van altaar of voetstuk van keizersbeeld uit het sacellum van het praetorium. In de kelder tentoongesteld.
353. Uit de laatste jaren van de Romeinse bezetting moeten de beroemde Albiobola-inscripties dateren. De twee grootste stukken zijn tentoongesteld. In een uitermate moeilijk te lezen schrift, dat vrijwel alleen uit monogrammen bestaat, staan hierop gegrift wijnscripities, hoofdzakelijk ter ere van de „god der Bataven”, Lobbonus, „de heilige beschermer” van de stad. De wijdingen zijn verricht door tal van officieren en militaire eenheden, door personen uit andere plaatsen, maar vooral door de stedelijke overheid van Utrecht zelf, dat herhaaldelijk voorkomt onder de naam „colonia Albiobola Bataborum”, dwz. „de stad Albiobola der Bataven”. Vóór het midden van de 3de eeuw had Utrecht dus stadsrechten gekregen. Voor het eerst worden in deze inscripties de namen Albaniana (Alphen a. d. Rijn) en Brabones (Brabanders) genoemd. Tot degenen, die de stenen deden opstellen behoort ook iemand

uit Barcelona (Barcinone), het duidelijkst leesbare woord. Voor de kennis van Romeins Nederland in de 3e eeuw zijn deze opschriften van het hoogste belang. De stenen zijn in de 8e eeuw gebruikt bij het maken van doodkisten en in 1929 op het Domplein gevonden.

354. In de Albiobola-inscripties worden onder de troepen-eenheden ook vermeld cohorten van Bataven en van Spanjaarden. Stempels van deze eenheden zijn te Utrecht op dakpannen gevonden: Cohors Bataborum VI, en: Cohors II Hispanorum peditata. Belangrijk is nog een stempel van het 31e legioen: LEG XXXI, waarvan het bestaan niet bekend was.
355. Kleine fragmenten van drie welverzorgde officiële inscripties. Alle drie geven gedeelten van de titulatuur van keizers, helaas niet hun namen.
356. Talrijk zijn de slingerkogels van aardewerk; sommige zijn ruwe bollen, andere hebben een dubbele kegelvorm. Deze kogels werden met slingers geschoten.

Nrs. 351—356: Centraal Museum.

Van de zeer vele voorwerpen, die in deze opeenvolgende legerkampen zijn gevonden, worden hier slechts genoemd:

357. Zeer mooie bronzen strigilis, geheel gegoten en voorzien van de naam van de maker: EROS SOLO-NES, dwz. Eros, zoon van Solon. Een strigilis werd gebruikt om zich het lichaam schoon te krabben.
358. Bronzen pincet met het merk van de maker: LUCIUS F(ecit).
359. Bronzen zegeldoosje, deksel versierd met blauw en rood email. Zulk een doosje diende om een aan een koord hangend zegel van was te beschermen.
360. Verzilverd bronzen hanger van een paardentuig. De hanger is versierd met een gegraveerd rankenornament, dat met rood koper was ingelegd.
361. Middengedeelte van een dergelijk stuk tuigversiering; een vrouwenkopje, van voren gezien, in reliëf.

362. Enkele benen en bronzen sleutels; hierbij een vingerring die tevens als sleutel diende, en de grendel van een slot. De tandjes van de sleutel grepen in de gaatjes van de grendel, die zodoende kon worden verschoven (vgl. no. 446).
363. IJzeren timmergereedschap: lepelboor, drevel, els.
364. Een bijeenbehorend stel voorwerpen; sleutel, strigilis, en een dergelijk instrument.
361. Enkele scherven van aardewerk, dat aan de binnenzijde bedekt is met een onregelmatige, maar zeer dikke laag glazuur van verschillende kleuren. Dit soort aardewerk is overigens onbekend. Misschien zijn het scherven van smeltkroezen voor glas.
366. Verder vrijwel onbekend is ook het witte aardewerk, versierd met een putjes-ornament, dat door een rolletje is aangebracht.
367. Scherf van een lampje van terracotta, waarop een fabel staat weergegeven: een aangeklede vos tracht met een lijnstok een raaf te vangen, die hoog in een boom zit.
368. In een drinkwaterput op de binnenhof van het praetorium werd een groot aantal scherven en andere voorwerpen gevonden, waarvan enige tentoongesteld: delen van de katrol boven de put (de katrol bestond uit twee houten schijven, die door latjes verbonden waren), de haak waaraan de emmers werden opgehaald, een gewicht (misschien het contra-gewicht), verder dakpannen, kannetjes, de hoepel van een emmer, enz.

Nrs. 357—368: Centraal Museum.

Reeds onmiddellijk na de stichting van het castellum in 47 of 48 na Chr. vestigden zich burgers onder zijn muren. Het waren kroegbazen, handelaars en marskramers, onder wie vele indoorlingen. Vóór de opstand der Bataven komt hier veel Bataafs aardewerk voor, dat binnen het kamp vrijwel ontbreekt; na de opstand werden de Bata-

ven blijkbaar niet meer zo dicht bij de legerplaats toegelaten: dan ontbreekt het inheemse aardewerk.

369. Scherven van Bataafs aardewerk uit de burger-nederzetting nabij de Pieterskerk; het is zeer grof, slecht gebakken aardewerk, gepolijst zwart of donkerbruin.
370. Slijpstenen van dezelfde herkomst wijzen op het uitgeoefende handwerk.
371. Scherven van voorraadpotten met donkerbruine aanslag of geel bezinksel; dit is afkomstig van een harsachtig aroma, zoals dit in de wijn werd gebruikt. Hier was dus een wijnhandelaar.

Nrs. 369—371: Archaeologisch Instituut, Utrecht.

Van de overige vondsten uit Utrecht worden vermeld:

372. Bronzen statuette van een staande Iuppiter; om de schouders is de mantel gedrapeerd; in de linkerhand houdt de god de bliksembundel, in de rechter waarschijnlijk een beker.
373. Scherf van terra sigillata met ingekraste tekening van een hert, dat door een pijl is getroffen; een magisch middel om succes te hebben op de jacht?
374. Gevonden even buiten Utrecht aan de vroegere loop van de Vecht is de marmeren Hercules in hoog reliëf; de god draagt over de linker schouder de leeuwenhuid, terwijl hij in zijn rechterhand de knots houdt, die op de grond rust. Wellicht is deze steen niet uit Utrecht, maar uit Vechten afkomstig. Twee andere te Utrecht gevonden stenen zijn zeker afkomstig uit Vechten (nos. 199 en 201).
375. Van grote betekenis is het schip, gevonden in een oude Vechtbedding in een tegenwoordige buitenwijk van Utrecht. Het schip is van gebogen vorm met vrij hoog oplopende voorsteven; het geheel is 17,50 m lang en 3,80 m breed. Alleen de wand is bewaard gebleven, bestaande uit zware eiken delen in langsverband, verstevigd door dwarse wrangen.

De kielgang wordt gevormd door een enorme plank van 14,3 m lengte, in het midden 1.93 m breedte, en 0.10 m dikte; hij is in zijn gebogen vorm uit het hout gekapt. Onder deze kielplank moet zich een schuurkiel hebben bevonden. Aan weerszijden zijn de wanden versterkt door een in lengterichting aangebrachte halve eikestam van 19 m lengte en 60 cm dikte. De boorden hierboven zijn zwaar beschadigd.

Het schip is blijkbaar geheel onttakeld, toen het aan zijn lot werd overgelaten, want al het binnenwerk is eruit gesloopt; het zal een dek hebben gehad. Op een derde van de lengte stond een kleine mast, terwijl vlak hierachter roeiers een plaats konden vinden. Achteraan bevond zich de stuurinrichting: een buiten boord opgehangen stuurriem. Het schip, dat geheel uit hout was gemaakt (de delen zijn met houten pennen aan elkaar bevestigd) is herhaaldelijk hersteld, het laatst met gebruik van ijzeren spijkers.

Het vaartuig, dat geladen een diepgang van 70 cm moet hebben gehad, had een waternverplaatsing van naar berekening 23,4 ton; het laadvermogen was 13 ton. Het is zeer sterk gebouwd, en moet snel en stabiel zijn geweest. Niet alleen op rivieren was het bruikbaar, maar het moet ook zeewaardig zijn geweest. Er zijn geen voorwerpen gevonden, die een juiste datering mogelijk maken van het tijdstip waarop het schip verlaten werd; voordien zal het een of twee eeuwen hebben dienst gedaan. De voorgestelde dateringen lopen sterk uiteen: 3e eeuw na Chr. is wellicht het meest aannemelijk. Het vaartuig schijnt van inheems model te zijn en is feitelijk niet anders dan een ontwikkeling van de uitgeholde boomstam. In de kelder tentoongesteld.

No. 372: J. E. Brom; nrs. 373—374: Provinciaal Utrechts Genootschap;
no. 375: Centraal Museum.

De Meern.

Ongeveer een uur gaans beneden Utrecht lag aan de Rijn een ander legerkamp bij de Meern onder Vleuten. De geschiedenis van dit kamp is in grote lijnen geheel dezelfde als die van de Utrechtse legerplaats. De vondsten zijn niet talrijk.

376. Bronzen statuette van een staande Iuppiter, gevonden in de Meern. De god is naakt, zijn mantel is over de rug en beide armen gedrapeerd. Op het hoofd draagt hij een lauwerkrans, waarvan de linten over de schouders neerhangen. In zijn rechterhand houdt hij een bliksembundel, terwijl de opgeheven linkerarm steunde op een scepter. Een voortreffelijk bewaard werk van buitengewone schoonheid.
377. Voorste gedeelte van een panter van brons; het dienste als handvat van een thans verdwenen ijzeren sleutel. Gevonden in het castellum bij de Meern.
378. Ijzeren speerpunt, gevonden in de vroegere Rijnbedding nabij Vleuten. Het ijzer is buitengewoon goed bewaard.

No. 377: Archaeologisch Instituut, Utrecht; de overige nummers: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Bodegraven.

Van de castella die tussen de Meern en het kustgebied hebben gelegen, zijn wel enkele sporen gevonden (dat te Alphen aan de Rijn een stadje Albaniana heeft gelegen weten wij), doch zij zijn te onaanzienlijk om op deze tentoonstelling een plaats te krijgen. Nabij Bodegraven is echter in een oude Rijnbedding een mooie vondst gedaan.

379. Bronzen ruitershelm, uit één stuk gedreven, met uitzondering van de opgesoldeerde ornamentale bandjes en oorbeschermers en van de met grote klinknagels bevestigde klep boven het voorhoofd; de wangkleppen ontbreken. Aan de zeer brede nekbeschermers zit een hengel. De verdere versiering is

gegraveerd. Het interessantst hiervan is een tafereel op de achterzijde van de helm: twee elkaar aanvallende bokkers met een scheidsrechter tussen hen in; hieronder een rank. Op de voorhoofdsband waarschijnlijk een poliep met een dolfijn aan weerszijden. Aan de binnenzijde van de nekbeschermer staat een ruw ingekrast opschrift, waaruit is op te maken, dat de drager Quintus Salonijs heette en behoorde tot de ruiterafdeling van Pomponius Iustus. Waarschijnlijk uit de 2e eeuw.

No. 379: Rijksmuseum van Oudheden.

Doornburg.

In deze plaats, waarvan de naam nog aan de Romeinen schijnt te herinneren, zijn sporen gevonden van een castellum; naar alle waarschijnlijkheid was de oude naam Matilo. Deze versterking beschermde de plaats, waar de fossa Corbulonis (de Vliet) in de Rijn uitmondde. Behalve een inscriptie zijn slechts enkele voorwerpen hier gevonden.

380. Bronzen punt van een zwaardschede; bewaard is een stuk van de rand van de schede, met aan de punt een schijfvormige knop, versierd met de koppen van de keizers Traianus en Hadrianus.

381. Statuette van pijpaarde.

382. Kom van terra sigillata uit de 2e eeuw.

Nrs. 380—382: Rijksmuseum van Oudheden.

Valkenburg.

In het door de oorlog verwoeste dorp Valkenburg, tussen Leiden en Katwijk, zijn opgravingen verricht die een opvolging van Romeinse legerplaatsen aan het licht hebben gebracht. Naar alle waarschijnlijkheid moet men hier, of in de onmiddellijke nabijheid, de plaats Praetorium Agrippinae zoeken, die ons van de Romeinse reiskaart bekend is.

Het legerkamp werd reeds in 42 na Chr., vóór de definitieve inrichting van de grensverdediging gesticht, blijk-

baar ter beveiliging van de scheepvaart langs de Rijn. De gebouwen waren van hout en leem, de wal van aarde met houten versterkingen. Door de Bataven in 70 na Chr. verwoest, werd de legerplaats herbouwd om, na verscheidene wijzigingen, in het eind van de 2e eeuw door een stenen castellum te worden vervangen. Ook hier trokken de Romeinen tegen het midden van de 3e eeuw terug, nadat Chaukische zeeroovers, die vanuit het Noord-Duitse kustgebied opereerden, het kamp hadden aangevallen en verwoest.

Bronswerk.

383. Beslag van een zwaardschede, versierd met een medaillon, en met dieren en plantornamenten in reliëf.
384. Klein stuk beslag, waarop in reliëf een Germaanse gevangene met trofeeën (schilden) aan weerszijden.
385. Wangplaat van een helm; de plaat volgt geheel de vorm van wang en kin.
386. Pijnappel die blijkbaar ter bekroning van een staf heeft gediend, wellicht een veldteken.
387. Gesp met ingesneden ornamenten, wellicht ingelegd geweest met zilver.
388. Armbandje in de vorm van een kronkelende slang.
389. Fibula (mantelspeld); de fibulae van dit type vertonen twee gaatjes als ornament, waarom zij ogen-fibulae heten.
390. Grote bronzen lamp; het stuk is zwaar geoxydeerd en toont hoe de bronzen er meestal uitzien als zij uit de grond komen.
391. Paardenbit van brons.
392. Ring met vier stropen voor bevestiging van riemen; afkomstig van het tuig van een paard.

Nrs. 383—392: Ver. voor Terpenonderzoek.

Gebruiksvoorwerpen.

- 393. Een klein zwaardje van hout. Het is onzeker wat de betekenis van dit voorwerp kan zijn.
- 394. Een houten zool van een sandaal.
- 395. Een houten voorwerpje dat aan een pagode herinnert; de betekenis ervan is geheel onzeker.
- 396. Benen uiteinde van een boog; in de keep lag de boogpees.
- 397. Benen schuif sleutel.
- 398. Twee hakken van hertshoorn. Het gewei behoefde maar weinig bewerkt te worden om bruikbare hakken op te leveren; deze werktuigen dienden om de grond los te maken.
- 399. Lamp van terracotta, versierd met een Victoria.
- 400. Een gedeelte van een glazen kommetje van gemarmerd rood glas.

Nrs. 393—400: Ver. voor Terpenonderzoek.

Terra sigillata.

- 401. Kom met versiering in reliëf, voorstellende de oogst druiven.
- 402. Kom, versierd met een jachttafereel.
- 403. Kom, in de Oudheid gerepareerd. Het repareren geschiedde door krammen, meestal met lood.
- 404—411. Enig vaatwerk van terra sigillata, over het algemeen klein en onversierd.
- 412. In een waterput werden bijeen gevonden twee kommen en een bakje met rechte wand.
- 413. Scherf van terra sigillata met ingekrast de ontboezeming: CARA VEXILA, hetgeen ongeveer betekent: „leve de compagnie”.

Nrs. 401—413: Ver. voor Terpenonderzoek.

Ander aardewerk.

- 414—416. Zwart Belgisch aardewerk (terra nigra).

- 417—419. Enig geveerd aardewerk.
 420. Een inktpot van gemarmerd aardewerk.
 421. Klein kookpotje van ruw aardewerk: 1e eeuw.
 422. Grote ronde bakplaat met gaatjes; ruw aardewerk.
 Nrs. 414—422: Ver. voor Terpenonderzoek.
 Ook de veroveraars van het Romeinse legerkamp, de Chauken, lieten in de 3e eeuw sporen na:
 423. Een ruwe grijze pot van Chaukische makelij.
 No. 423: Ver. voor Terpenonderzoek.

De Brittenburg.

Sinds 1520 zijn aan het strand bij Katwijk herhaaldelijk Romeinse oudheden gevonden. Ook heeft men meermalen bij lage waterstand de grondslagen van een burcht kunnen zien; langzamerhand heeft de zee deze muren vernield, zodat omstreeks het midden der 18e eeuw de laatste sporen verdwenen waren. Evenwel hebben schilderijen en prenten de gevonden resten in beeld bewaard. De aldus overgeleverde plattegrond toont aan, dat het bouwwerk zeker niet Romeins is. Maar wel moet in de omgeving een Romeinse vesting zijn geweest. Dit bewijzen niet alleen de gevonden voorwerpen, maar ook het feit, dat in een Romeinse reisgids de plaats Lugdunum Batavorum wordt genoemd als beginpunt van de weg die langs de Rijn liep. Aangezien de kust sinds de Oudheid is teruggeweken, kan men als zeker aannemen, dat Lugdunum Batavorum door de zee is verzwolgen.

424. Schilderij uit het begin der 17e eeuw. De plattegrond van de Brittenburg, gezien vanuit zee. Op het strand zijn geschilderd allerlei Romeinse voorwerpen (met beschrijving), die hier ter plaatse gevonden heten te zijn. Op de achtergrond een vergezicht tot aan Leiden en de Kagerplassen. Links een relaas van de vondsten.
 425. Schilderij uit omstreeks 1630. Een zeer levendig strandgezicht met de duinen en Katwijk op de achtergrond. Op de voorgrond, te midden van een ten-

toonstelling van inscripties, reliëfs en beelden, die hier gevonden zouden zijn, de fundamenten van de Brittenburg.

No. 424: Rijksmuseum van Oudheden; no. 425: Jhr. Mr. D. A. W. van Tets van Goudriaan.

Arentsburg.

Corbulo legde in 47 na Chr. en volgende jaren niet alleen versterkingen langs de Rijn grens aan, maar liet ook een kanaal graven van de tegenwoordige Oude Rijn naar de rivier die nu Nieuwe Maas heet. Zodoende konden schepen van de Rijn binnendoor naar Walcheren varen, van waar zij naar Engeland konden oversteken. Het deel van de Gracht van Corbulo (fossa Corbulonis), dat van Roomburg bij Leiden tot Rijswijk loopt, bestaat nog onder de naam van de Vliet; de loop van Rijswijk naar het Zuiden kan men ongeveer reconstrueren.

Op Arentsburg bij Voorburg, aan dit kanaal, lag een castellum, dat ongetwijfeld een rol heeft gespeeld in de scheepvaart; er zijn aanwijzingen, dat er onderdelen van de vloot gelegerd waren. Hier lag vermoedelijk ook de plaats Forum Hadriani, die op de Romeinse reiskaart voorkomt. Slechts enkele vondsten zijn tentoongesteld.

426. Bronzen hand. Het is een meer dan levensgrote rechterhand met uitgestrekte wijsvinger. Wij kennen in ons land nog twee dergelijke handen (nrs. 430 en 573). Dit maakt het onwaarschijnlijk, dat zij afkomstig zijn van grote keizerbeelden. Wat zij wel zijn is onzeker, misschien bekroningen van legerstandaards.

427. Een zestal kommen van terra sigillata uit de 2e eeuw.

428. Gouden munten, gevonden te Voorburg.

Nrs. 426—427: Rijksmuseum van Oudheden; no. 428: Kon. Penningkabinet.

's Gravenhage en het Westland.

Het is mogelijk geweest uit archivalische gegevens en grondsporen de loop van enkele wegen in dit gebied vast

te stellen. Eigenlijk waren het slechts karresporen in zwarte aarde, die later door duinzand zijn overstoven; aldus tekent het met wit zand gevulde karrespoor zich af tegen de donkere omgeving. Deze weg liep evenwijdig aan de kust, waarschijnlijk van Valkenburg Zuidwaarts. Waar tegenwoordig Den Haag ligt liep een dwarsweg naar de legerplaats op Arentsburg. Verder Zuidwaarts zijn er aftakkingen, waaronder die naar Ockenburg. In Monster is vroeger een mijlpaal gevonden, die aan deze weg heeft gestaan. In de laatste jaren heeft ook hier het werk voor de bodemkartering de plaats van vele nederzettingen vastgesteld.

429. Een vondst van Romeins aardewerk uit het inheemse dorp op Ockenburg. Alle tentoongestelde vaasjes en andere voorwerpen werden aangetroffen in de grote voorraadpot. De verzameling omvat o.a. zwart geverfde bekers, schalen van terra sigillata, een wit kannetje, kookpotten en deksels van ruw aardewerk, een bolvormig flesje van glas. Waarschijnlijk was het dit laatste dat zorgvuldig in een kistje geborgen was, waarvan de spijkers en de sleutel zijn gevonden.
430. Bronzen hand, gevonden te Naaldwijk. Evenals No. 426 is ook dit een meer dan levensgrote rechterhand, maar hier schijnen de vingers iets te hebben vastgehouden. De betekenis van de hand is onbekend.
431. Gouden munt van Septimius Severus, gevat in een opengewerkte rand met oogje. Gevonden in Terheide.

No. 429: Gemeente Museum, 's-Gravenhage; no. 430: Rijksmuseum van Oudheden; no. 431: Kon. Penningkabinet.

Zeeland.

Hoe Zeeland er in Romeinse tijd uitzag is onbekend; hier veranderen zee en rivieren de toestand voortdurend. Alleen schijnt het zeker, dat bij Domburg een belangrijke mond van de Schelde lag, en dat tussen de vele eilanden

waaruit Zeeland toen moet hebben bestaan, een waterweg was die de schepen uit de gracht van Corbulo bracht naar Domburg. Romeinse vondsten zijn op zeer verspreide plaatsen in Zeeland gedaan, maar hoofdzakelijk in het kustgebied. Ook hier heeft de bodemkartering vele nieuwe nederzettingen doen vinden.

432. Stenen altaar, gewijd aan Hercules Magusanus, een inheemse god, die met de Romeinse Hercules werd gelijkgesteld. In 1514 gevonden te Westkapelle; de letters zijn bijgewerkt.

432b. Stenen altaartje, gewijd aan de, overigens onbekende, godin Buronina. Het werd aangetroffen in de gevel van een huis te Westkapelle, en is hier misschien ook uit de grond gekomen.

432c. Verspreide Romeinse vondsten uit Zeeland.

432d. Amphora, gevonden te Vlissingen.

Nrs. 432a-c: Zeeuws Genootschap; no. 432d: Gemeente Vlissingen.

Domburg.

Aan het strand bij Domburg zijn in 1647 en wellicht ook later belangrijke vondsten gedaan. Toen heeft de zee een aantal monumenten van steen losgewoeld, en fundamente van een gebouw blootgelegd. Dit moet de tempel van de godin Nehalennia zijn geweest, want de stenen bleken wij-inscripties ter ere van deze godin te bevatten. Behalve enkele stenen, die te Leiden en te Brussel terecht zijn gekomen, zijn zij te Middelburg gebleven, waar zij in 1848 bij een brand vrijwel werden vernietigd. Gelukkig bestaan er enkele reeksen tekeningen en gravure's van de verdwenen monumenten.

433. Groot altaar met een wij-inscriptie aan de godin Nehalennia. Boven de inscriptie is een nis, geflankeerd door pilasters en afgesloten door een schelp. In de nis troont de godin met een mandje fruit op de knieën; naast haar een andere mand met fruit en een zittende hond. Nehalennia was een inheemse godin van de vruchtbaarheid. — De zij- en achter-

kanten van dit altaar, het mooiste der gevondene, zijn eveneens met reliëf versierd.

434. Klein altaartje, gewijd aan Nehalennia.

435a. Gehavend altaar, gewijd aan Nehalennia. In een nis is de godin staande voorgesteld met de linker-voet rustend op een schip, aldus optredend als de beschermgodin der schippers. Op de knie houdt zij een mandje vruchten; links zit een hond.

435b. Een aantal gravure's en tekeningen van andere altaren die ter ere van Nehalennia zijn opgericht. Dat het grotendeels schippers waren, die, vóór de gevaarlijke overtocht naar Britannië, geloften aflegden aan de godin, blijkt niet alleen uit no. 435a, maar ook uit opschriften als dat van een: negotiator cretarius Britannicianus, een handelaar in aardewerk, die op Britannië voer. — Ook andere monumenten zijn te Domburg gevonden, hieronder een mooie figuur van Victoria.

436. Eveneens uit Domburg is een dakpan met het stempel: CGPF, hetgeen betekent: Classis Germanicae Piae Fidelis, de vloot van het Romeinse leger in Germanië.

No. 433: afgietsel (origineel in het Rijksmuseum van Oudheden); no. 434: Rijksmuseum van Oudheden; nrs 435a, 436: Zeeuws Genootschap; no. 435b Zeeuws Genootschap en Universiteits-Bibliotheek te Leiden.

HET ZUIDEN VAN HET LAND.

Het Zuiden van ons land had in Romeinse tijd een geheel ander karakter dan de overige delen. Terwijl de gebieden aan de Rijn en langs de kust in de eerste plaats een militair karakter hadden, lagen de Zuidelijker streken veilig binnen de grenzen. Hier ontwikkelde zich burgerlijk leven in steden als Maastricht en Heerlen, en in de talrijke dorpen en hoeven op het platteland. — Het was het eerste gebied van ons land dat door de Romeinen werd bezet, het was ook het laatste dat zij verlieten; toen omstreeks het midden van de 3e eeuw de Rijn grens in feite werd opgegeven, bleven Limburg en een deel van Brabant over het algemeen nog in handen van de Romeinen. Het is moeilijk te zeggen, wanneer deze streken ophielden Romeins te zijn; vermoedelijk was het in het begin der 5e eeuw.

Maastricht.

Maastricht is ontstaan aan de samenvloeiing van Maas en Jeker op de plaats waar een belangrijke weg de Maas kruiste. Reeds vóór de komst der Romeinen bestond hier een kleine nederzetting, maar in Romeinse tijd beleefde de plaats een opbloei, toen de grote weg van Keulen naar Tongeren door de stad liep. Caesar moet al in 55 v. Chr. hierlangs getrokken zijn, maar van betekenis werd de plaats pas in de 1e eeuw na Chr.; haar grootte in deze en de volgende eeuwen blijkt uit de ligging en de talrijkheid van de begraafplaatsen. Zij lag in het veilige achterland, tot bij het terugtrekken van de bezetting van de Rijn grens de stad haar bescherming verloor. Muren werden toen gebouwd, die een deel van de binnenstad aan weerszijden van de toenmalige weg omvatten. Deze vesting beschermde de brug die, Zuidelijk van de Middeleeuwse brug, de oevers verbond. Op de rechter oever was inmiddels een tweede nederzetting (Wijk) ontstaan. Men mag aannemen, dat deze Romeinse stad zich geleidelijk tot Middeleeuwse heeft ontwikkeld. — Doordat archaeologisch on-

derzoek slechts sporadisch heeft plaats gehad, is onze kennis van de Romeinse stad nog gering, en zijn de vondsten betrekkelijk spaarzaam.

Steen.

437. Bovenkant van een grafsteen. In een schelpvormige nis ziet men het bovengedeelte van een liggende man en de kop van een vrouw, met een meisje op de achtergrond. Goed bewaard is het ornamentale werk: een roos met aan weerszijden een capricornus.
438. Fragment, vermoedelijk van een grafreliëf, waarop een meisje te onderscheiden is, dat waarschijnlijk een luit bespeelt; rechts een arm van een grotere vrouwefiguur.
439. Het Gladiatorenreliëf is een heel bijzonder stuk. De linker gladiator is geheel gewapend en in aanvallende houding weergegeven, de rechter gladiator schijnt zich over te geven en de linkerhand naar het publiek op te heffen. De vorm der helmen is opmerkelijk. De voorstelling is vrij primitief.
440. Een onversierd altaar.
441. Een zgn. vier-godensteen: een vierkant voetstuk van een zuil, waarop het beeld van Iuppiter stond. Aan elk der vier zijden is in reliëf een godheid weergegeven, staande of zittend in een nis; het zijn: Hercules, Apollo, Fortuna, en waarschijnlijk Coelus met de hemelbol. Een zeer mooi stuk.
442. Marmeren kopje van een jongen. Het aardige kopje zelf dateert vermoedelijk uit de 4e eeuw, maar is in later tijd als gewicht gebruikt en hiertoe bijgekapt.

Overige vondsten.

443. Staafje van groen gedraaid glas; zulke staafjes dienden om zalf e.d. op een wrijfsteentje fijn te wrijven.
444. Buisje van been, lang 10 cm; de betekenis is onzeker.

445. Vijf bronzen chirurgische instrumenten aan een ring.
446. Bronzen sleutel, nog stekend in de grendel van een slot, waarin hij is vast geoxydeerd.
447. Lamp van terracotta, gemaakt door de fabrikant FLORENT; op de bovenzijde twee vechtende dieren.
- 448-452. Vijf vrouwefiguurtjes van terracotta; het schijnen geen godinnen te zijn.
453. Grote wrijfschaal van terra sigillata (gerestaureerd); op de brede, vertikaal neerhangende, rand is in barbotine een versiering aangebracht van ranen, waartussen een stier.
454. Grote late schaal van terra sigillata.
455. Een volledig brandgraf. Het is samengesteld uit op de kant geplaatste grote tegels, die het ook dekten. In het graf werd aan één zijde een hoopje verkoolde beenderen gevonden, die nu — evenals oorspronkelijk het geval was — in een kistje zijn verzameld. Hiernaast stonden twee schaaltes en een kommetje van terra nigra, een zwart geverfde beker met deuken versierd (deze beker werd verbrijzeld aangetroffen), en één wit kannetje met oranje banden beschilderd. In en naast de schalen en de kom lagen varkensbeenderen. Het aardewerk wijst op een datering omstreeks 300 na Chr.

Nrs. 437—455: Provinciaal Limburgs Museum.

Heerlen.

Heerlen, het Romeinse Coriovallum, is gesticht als een station aan de grote weg van Keulen over Maastricht naar Tongeren; bovendien liep van Heerlen een weg Noordwaarts naar Xanten, en een naar Aken. Het was dus een belangrijk knooppunt van wegen, dat de stad tevens tot een gewichtig centrum zal hebben gemaakt van het dicht bevolkte villa-gebied van Zuid-Limburg.

De onderzoekingen in de stad hebben een nog niet geheel duidelijk beeld van haar oudste geschiedenis gegeven. Een

vóór-Romeinse nederzetting schijnt er niet te zijn geweest. De Romeinen vestigden zich hier reeds in het begin van onze jaartelling, maar eerst onder Claudius, toen de grensverdediging werd gereorganiseerd, schijnt een castellum te zijn gebouwd. In 70 na Chr. vernield door de Bataven, en sindsdien meer dan eens herbouwd, schijnt deze militaire vestiging, die vooral sinds omtrent 250 na Chr. belangrijk werd, zich tot het begin der 5e eeuw te hebben gehandhaafd.

Eerst enkele verspreide vondsten.

456. Zandstenen statuette van een zittende figuur, Minerva voorstellende, de rechterhand op een schild, de linker steunde op een lans. Een hoogst primitief stuk beeldhouwwerk.
457. Rond spiegeltje van wit metaal.
458. Bronzen lampje in de vorm van een voet.
459. Bronzen gesp.
460. Bronzen doktershamertje.
461. Gedraaid armbandje van brons.
462. Bronzen fibula, mooi gepatineerd.
463. Bronzen fibula in de vorm van een duif en versierd met émail.
464. Bronzen zegeldoosje, geëmailleerd.
465. Eivormig gewicht van brons.
466. Klein glazen flesje met zes versierde oortjes.
467. Klein kannetje van groen glas.
468. Grote beker van terra sigillata, versierd met een jachttafereel in barbotine.
469. Een late kom van terra sigillata.
470. Wrijfschaal met bijbehorende steen, die de vorm heeft van een gebogen duim.
471. Klein gezichtsurntje van ruwwandig aardewerk.

No. 456: Rijksmuseum van Oudheden; de overige nummers: Gemeente Museum, Heerlen.

Zeer belangrijk zijn de thermen van Heerlen, het enige grote openbare badhuis, dat wij in ons land kennen; het dateert uit de tijd van Claudius.

473. Maquette van het gehele complex, dat 62 m in het vierkant groot is. Op een hof, omgeven door een zuilenhal, waarin de bezoekers konden wandelen en zitten, staat het eigenlijke badhuis. Bewaard is slechts de onderbouw, ongeveer tot vloerhoogte. Men kijkt dus in de ruimte onder de vloer, waar talrijke kolommetjes staan die de vloer moesten steunen. Door deze ruimte ging de hete lucht, die de vertrekken verwarmde; hiertoe waren ook de muren van boogjes voorzien. De oven van waaruit de hete lucht onder de vloeren en tussen de dubbele wanden van het gebouw werd gebracht is eveneens te zien. Reconstructietekeningen verduidelijken de inrichting. In de thermen zijn vele vondsten gedaan, ten dele van stenen die in de fundering van het gebouw zijn gebruikt.
473. Fragment van een officiële inscriptie, die de naam van keizer Claudius: TI CLAU (Tiberius Claudius) laat zien, waarschijnlijk de stichtingsinscriptie.
474. Fragmenten van gecanneleerde zuilen.
475. Een zuilkapiteel, versierd met krulmotieven (voluten).
476. Fragmenten van een versierd stenen voetbekken.
477. Gedeelte van een stenen wasbekken.
478. Stenen kommetje, waarschijnlijk een wrijfschaal.
479. Twee fragmenten van een groot reliëf.
480. Fragment van een grafsteen met een zittende figuur.
481. De bijna levensgrote kop van een man met korte baard. Een zeer mooi werk.
482. Enkele van de vele fragmenten van de wandschilderingen.
483. Gouden ring met zegelsteen.

484. Zilveren beslag, voorstellende de kop van de godin Minerva.

Nrs. 472—484: Gemeente Museum, Heerlen.

Ook de nijverheid was in Heerlen vertegenwoordigd. Talrijk zijn de hier gevonden ovens van pottenbakkers; sommige waren eenvoudig in de wand van een holle weg uitgegraven. Over het algemeen bestaat zulk een oven uit twee verdiepingen: onderaan de haard, die door een rooster gescheiden is van de bovenste ruimte, waar de te bakken potten opgestapeld staan. Deze bovenruimte wordt telkens, wanneer gebakken wordt, overwelfd met een koepel van klei, gesteund door bogen van speciaal hiertoe vervaardigde langwerpige potten, die in elkaar passen. Een reconstructietekening maakt dit duidelijk.

485. Gewelfpotten van langwerpige vorm en met puntige bodem.
486. Slakken, afkomstig van de ovens.
487. Een kleine verzameling bruin geverfd aardewerk, dat te Heerlen is gemaakt en voor deze stad typisch is.
488. Een verzameling ander aardewerk, gevonden in de pottenbakkersovens te Heerlen.

Nrs. 485—487: Gemeente Museum, Heerlen; no. 488: Dr. H. J. Beckers.

Het gebied der villae.

In het veilige Zuiden van ons land kon men zich zonder bezwaar op het platteland vestigen op alleenliggende villae. Deze zijn vooral talrijk in Zuid Limburg, waar het villa-gebied aansluit bij dat in België en in Duitsland. Verder naar het Noorden van Limburg worden de villae schaarser, maar zij komen nog tot in de nabijheid van Nijmegen (Kloosterberg bij Groesbeek, Plasmolen bij Mook) voor. Bij het onveilig worden van het platteland, omstreeks het midden van de 3e eeuw, worden de villae door hun bewoners verlaten, en menig gebouw wordt door plundersaars vernield.

De Romeinse villae zijn vaak meer grote boerderijen, dan buitenhuizen. Zij zijn met de tegenwoordige grote Limburgse hoeven te vergelijken, hoewel deze niet van de Romeinse villae afstammen. Het grootste deel van zulk een villa wordt ingenomen door stallen en andere dienstvertrekken; de woonvertrekken nemen doorgaans een bescheiden plaats in. Alleen bij rijke bouwwerken vinden wij een weelderiger inrichting, waarbij de centrale verwarming en de badvertrekken niet ontbreken. De gevel bestond veelal uit een zuilengang, aan weerszijden geflankeerd door torenachtige risalieten. Rondom het hoofdgebouw lagen natuurlijk nog verscheidene schuren.

489. Maquette van de villa Heihof bij Valkenburg, zoals zij is opgegraven. Dit is een heel eenvoudig voorbeeld van een villa; een reconstructie-tekening van zulk een villa is eveneens tentoongesteld.
490. Maquette van de gevonden fundamenten van het badhuis van de villa te Lemiers (waarvan ook een kaart aanwezig is), een voorbeeld van een weelderiger gebouw. Een badhuis bestond in hoofdzaak uit: een kleedkamer (apodyterium) en vertrekken voor het koude bad (frigidarium), het lauwe bad (tepidarium) en voor het hete bad (caldarium). De verwarming geschiedde door hete lucht, die vanuit een oven (praefurnium) werd geleid door de dubbele vloeren en wanden der vertrekken; de vele kolommetjes (van gestapelde tegels) dienden om de bovenste vloer te dragen. Hetzelfde systeem werd toegepast bij de verwarming der woonvertrekken. Deze centrale verwarming heette hypocaustum.
491. Fragment van de bekleding van een muur, waarin men de verwarmingsbuizen van terracotta ziet tussen twee dikke lagen mortel; de muur zelf ontbreekt.
492. Stenen van verwarmingsbuizen met een, twee en drie openingen.
493. Kolommetje van cirkelvormige hypocausttegels.

In Stein zijn de fundamenteën van een afwijkend gebouw gevonden; het is het praetorium van een statio, een gebouw, waarin voorname reizigers werden ondergebracht. Het moet een mooi en geriefelijk bouwwerk zijn geweest, dat geheel symmetrisch was aangelegd. In het midden, aan drie zijden omgeven door een gaanderij, was een binnenplaats; hierachter de hoofdzal van het gebouw, voorzien van centrale verwarming, en afgesloten door een absis. Langs de buitenwanden van het gebouw lagen de logeerkamers, sommige voorzien van centrale verwarming. — De muren waren versierd met voor onze streken bijzonder mooie fresco's.

494. Fragmenten van fresco's, met aquarellen, die een reconstructie van de wandversieringen laten zien.

Nrs. 489, 491, 492: Provinciaal Limburgs Museum; no. 490: Rijksmuseum van Oudheden; no. 494: Dr. H. J. Beckers.

De bewoners van de villae — hereboeren — waren veel welgestelder dan degenen, die de nederzettingen bij de militaire kampen aan de grens bevolkten. Sommige hadden bepaald rijk ingerichte huizen — men kan bijna van kastelen spreken — met eigen badgebouwen (als in Lemiers), met vloeren van mozaiek en beschilderde wanden, en opgeluisterd met beeldhouwwerk.

495. Fragmenten van een mozaiekvloer, waarin een ster-vormig ornament. Villa Vlengendaal bij Bocholt.

496. Fragmenten van een wandschildering in fresco; grote bloemen. Villa Kloosterberg bij Groënsbeek.

497. Fragment van decoratief beeldhouwwerk; villa Vlengendaal bij Bocholt.

498. Zandstenen pilasterkapiteeltje met bladornament. Villa te Voerendaal.

499. Groot Korinthisch kapiteel uit de villa Herkenberg bij Meerssen.

500. Ongeveer levensgrote kop van zandsteen. Het is het portret van een vrouw, naar de haardracht te oordelen uit het midden der 2e eeuw. Hoewel de kop

is beschadigd, blijkt duidelijk de voortreffelijke kwaliteit van dit werk, dat in de omgeving gemaakt zal zijn. De achterzijde is geheel ruw; vermoedelijk is de kop een fragment van een reliëf. Uit de villa van Voerendaal.

501. Zijkant van een altaar, waarop in laag reliëf een hoorn des overvloeds. Uit Lottum.
502. Driegodensteen uit Kessel. Evenals no. 441 heeft deze steen gediend als voetstuk van een zuil, waarop een beeld van Iuppiter stond. Op drie zijden staan in nissen voorgesteld: een staande Iuno Pronuba (godin van het huwelijk) met scepter in de linkerhand, en een offerschaal boven een vlammend altaartje in de rechter, hierbij een vogel; Hercules staande, met leeuwenhuid naast zich afhangend, zwaar beschadigd; Minerva staande met de aegis (met kop van Medusa) op de borst; in haar rechterhand houdt zij een lans, in haar linker een schild, dat rust op een altaartje. De achterzijde van het monument is glad en zal een geschilderd opschrift hebben gedragen. Het beeldhouwwerk is voortreffelijk. — Deze steen is lang ingemetseld geweest onder het hoofdaltaar van de kerk van Kessel; hij dateert uit het einde der 2de eeuw of het begin van de 3e eeuw.

Nrs. 496, 502: Rijksmuseum van Oudheden; de overige nummers: Provinciaal Limburgs Museum.

Ook met de bewoners van de villae maken wij kennis. In de villa Ravensbosch bij Valkenburg zijn namelijk drie bronzen plaatjes gevonden met de namen en functies van vooraanstaande personen uit de stad Colonia Ulpia Traiana (bij Xanten). Na volbrachte ambtsperiode trokken deze notabelen zich blijkbaar op hun landgoed terug. De plaatjes zullen uit de 3e eeuw dateren.

503. Fragment van een bronzen plaatje met het opschrift: M(arco) Vitalini(o), dec(urioni) C(oloniae) U(lpiae) T(raianae), qu(aestori)cio, Ilvir(o) q(uin-

quennali), Iulius amico optimo. — T(ito) Tertinio ... aedilicio ... C(oloniae) U(lpiae Traianae) p(ater) n(oster) Catual(ium patro)no.

Vertaald: „Aan Marcus Vitalinius, lid van de gemeenteraad van Colonia Ulpia Traiana (Xanten), oud wethouder van financiën, burgemeester, zijn beste vriend, wijdt dit Iulius.

— Aan Titius Tertinius ... oud wethouder ... van Colonia Ulpia Traiana, zijn beschermheer, wijdt dit het dorp der Catuales”. Deze laatste plaats lag op de linker oever van de Maas bij Maaseik.

504. Fragment van een dergelijk bronzen plaatje met het opschrift: Hono(ri) T(ito) Terti(nio) ... Nu ..., dec(urioni), Ilvir(o Coloniae Ulpiae Traianae), Mansuet(us et) Macrin(us).

Vertaald: „Ter ere van Titus Tertinius ... lid van de gemeenteraad en burgemeester van Colonia Ulpia Traiana, wijden dit Mansuetus en Macrinus”.

505. Fragment van een dergelijk bronzen plaatje met het opschrift: Te(rtinio) ..., dec(urioni Coloniae Ulpiae Traianae, Il)vir(o quinquennali) Flor a(mico optimo).

Vertaald: „Aan Tertinius ..., lid van de gemeenteraad van Colonia Ulpia Traiana, en burgemeester, zijn beste vriend, wijdt dit Flor ...”.

No. 503: afgietsel (origineel in het Rijksmuseum van Oudheden); nrs. 504 en 505: Provinciaal Limburgs Museum.

In de villae vinden wij natuurlijk ook de sporen van het dagelijkse leven en van het uitgeoefende boerenbedrijf.

506. Oesters behoorden ook tot het Romeinse menu. Zij werden niet alleen gegeten dicht bij de kust, maar ook in Zuid-Limburg. Villa Herkenberg bij Meerssen.

- 507- Twee stel benen fluiten, een stel uit Valkenburg,
508. het andere van onbekende vindplaats in Limburg.
509. Terracotta lampje met toneelmasker. Uit Bierik.

510. Kruikhals, nog voorzien van een bronzen stop. Gevonden in Limburg.
511. Kegelvormig schietlood; uit Reymersbeek bij Hoensbroek.
512. Bronzen lepeltje uit villa Vlengendaal bij Bocholt.
513. IJzerwerk uit de villa Vlengendaal bij Bocholt; blijkbaar van een boerenschuur: een slot met zware spijkers, scharnier, mestvork, schoffel en een instrument, waarvan de betekenis onzeker is.
514. Twee ijzeren scharnieren. Villa Bakkerbosch bij Heer.
515. IJzeren paardenbit uit Geul.
516. Een vondst van hoefijzers, kluisters voor paarden, hoofdstellen en een bronzen tuigversiersel uit Maasniel.

Nrs. 506—515: Provinciaal Limburgs Museum; no. 516: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Bronswerk.

517. Kleine wierookbrander op drie voetjes. Gevonden in Limburg.
518. Wierookbrander met deksel, met zilver ingelegd. Gevonden in Limburg.
519. Twee bronzen statuetten, gevonden in Limburg. De
520. beeldjes zijn even groot en van dezelfde makelij, vormen dus wel een stel. Het zijn figuren van naakte jongens, beide met lang haar; een draagt een cithar, de ander heeft een offerschaal in de hand. Ruw provinciaal werk.
521. Miniatuur potje van bolle vorm, met zes oogjes. Uit Echt.
522. Grote zeef van zwaar model. Uit Geleen.
523. Komfoor op een gegoten drievoet; de drievoet is met bladornamenten versierd. Een mooi stuk uit de villa Bakkerbosch bij Heer.

524. Het schild van Blerik. In het midden een hoog uitgedreven knop, waarop een kop van Medusa, omgeven door een eikekrans; rond de voet van de knop een krans van gegraveerde blaadjes. Langs de buitenrand van het schild een krans van eikebladen met eikels. Waarschijnlijk uit de 1 eeuw. — Het stuk is vermoedelijk de versiering geweest van een rond pronkschild.

No. 523: Rijksmuseum van Oudheden; no. 524: Rijksmuseum Kam; de overige nummers: Provinciaal Limburgs Museum.

Aardewerk.

525. Grote bolvormige vaas van terra sigillata, versierd met ranken in barbotine; op de rand onder de afgebroken hals rest van een opschrift; 2e eeuw. Gevonden in Limburg.
526. Laag bekertje van terra nigra; de wand is zeer dun en fijn. Uit Echt.
527. Grote donkerbruin geverfde urn, versierd met plooiën. Gevonden in Limburg.
528. Grote bolvormige kan, zwart gelakt met versiering in witte barbotine. Rondom het opschrift: VIVATIS MVI: „Leeft wel” of „proost”. Uit Boorsheim.
529. Bruin kannetje met goudglans, een duidelijke imitatie van een bronzen kan. Uit Stein.
530. Hoezeer Romeinse en inheemse elementen samengingen, bewijzen een Romeins en een inheems (Sunnisch) potje, samen gevonden in een graf bij Elsloo.

Nrs. 525—529: Provinciaal Limburgs Museum; no. 530: Dr. H. J. Beckers.

Glas.

531. Lepel van groen glas. Uit Geleen.
532. Klein bolvormig potje met twee oortjes, versierd met een spiraalsgewijs aangebrachte draad van glas. Uit Echt.
533. Kommetje van troebel wit glas.

534. Bolvormig wit potje, versierd met ribbels.
535. Bolvormig flesje van donkerblauw glas met een sierlijke hals.
536. Groenachtige lage fles met hoge hals en mooi oor. Uit Mesch.
537. Lage groene urn met gegraveerde lijnversiering en twee oren. Uit Obbicht.
538. Rechthoekige blauw-groene fles met twee oren. Uit Graetheide.
539. Zeshoekige fles. Uit Graetheide.
540. Grote hoge fles van blauw glas, met een mooi afgewerkt oor. Uit Graetheide.
541. Grote blauwe urn met twee oren. Uit Graetheide.

Nrs. 531—541: Provinciaal Limburgs Museum.

Ook uit hetgeen men de doden in het graf meegaf blijkt de rijkdom van de streek. Helaas kunnen de twee rijkste grafvondsten (uit Heerlen, thans in het Rijksmuseum van Oudheden) niet worden tentoongesteld; een ervan bevatte en unieke verzameling snijwerk in barnsteen en een heel fijn gouden flesje, de andere een tweetal prachtige druiventrossen van glas (zie foto). Een derde grafvondst is tentoongesteld.

542. Een bijzondere grafvondst is gedaan in Stein, waar in een grote sarkofaag van buitengewoon model (zie foto), fijn glaswerk is gevonden.

Een hoog vaasje van geheel wit glas, versierd met bladvormige slingerornamenten van opgelegd glas in blauw, geel en wit (melkglas). Het vaasje staat op een klein voetje. Een zeer bijzonder stuk, dat gemaakt is door de beste glasblazer van het om zijn glaswerk toen bekende Keulen, de zgn. „slangenmeester”; tweede helft der 2e eeuw.

Een vaasje van wit glas in de vorm van een liggend vaatje; het is omwonden met een draad van geel glas.

Twee witte glazen bekertjes, die in elkaar staand aangetroffen werden.

Een staafje van barnsteen, ongetwijfeld een spin-klos. Verder bevonden zich in het graf enkele kleine voorwerpen als een bronzen lampje, een ring, een munt van Traianus.

No. 542: Provinciaal Limburgs Museum.

Een ander, zeer bijzonder, graf werd gevonden te Simpelveld.

543. De sarkofaag van Simpelveld is een uniek en zeer belangrijk monument, doordat hij niet van buiten, maar van binnen versierd is met een reliëf. Het beeldhouwwerk stelt de dode, de bewoonster van een grote villa, voor, temidden van haar dagelijkse omgeving. De vrouw zelf ligt op een rustbank van hout met bronzen beslag. Naast het voeteinde is haar huis afgebeeld; de zijgevel van een grote villa, met links de vooruitspringende linkertoren van de voorgevel; de vensters met hun glas en de luiken (bij één venster open, bij een ander gesloten) zijn ingegrift. Naast het hoofdeinde van de rustbank, aan de korte zijde van de sarkofaag, staat een (waarschijnlijk rieten) stoel. Hiernaast, op een laag onderstel, een grote kist, waarop sleutelgat en hengel te zien zijn; waarschijnlijk een klerenkist. Op de tweede lange zijde vinden wij eerst een soort lage bank, waarop drie glazen flessen staan, twee vierkante en een ronde (zoals No. 540). Vervolgens komt een rond tafeltje op drie poten, die de vorm hebben van een leeuwklauw, bekroond met een leeuwekop; misschien was het een klein drievetjje van brons (voor een poot van zulk een drievetjje, zie no. 216). Hiernaast een étagère: beneden bronzen kannen (de linker als no. 7), op de middelste plank twee emmers (als No. 96), bovenop drie (vermoedelijk bronzen) bekers en een geribd potje. De grote houten deurenkast hiernaast is weer heel be-

langrijk, daar het de beste voorstelling is van een Romeinse kast; hij doet heel modern aan. In de hoek een soort dressoir. Tenslotte zijn er enkele nisvormige meubelen, waarvan de betekenis onzeker blijft.

Deze sarkofaag is niet alleen om zijn voorstellingen belangrijk, maar ook is het misschien het beste, en zeker het gaafste, stuk beeldhouwwerk, dat uit Romeinse tijd in ons land is gevonden. Stilistisch behoort het werk tot de Keulse school uit het derde kwartaal der 2e eeuw.

544. De sarkofaag is beschadigd door grafrovers, die erin zijn doorgedrongen. Niettemin zijn verscheidene kostelijke stukken van de inventaris bewaard gebleven.

Gouden halssnoer, bestaande uit 16 geribde buisjes. Twee gouden vingerringen met stenen.

Een zeer mooie twaalfhoekige gouden ring; de ring is bandvormig en opengewerkt; uitgespaard zijn de woorden: IUNONI MEAE, dwz. „Aan mijn Iuno” (met „Iuno” duidde men de beschermgeest van de vrouw aan).

Een gouden speldje in de vorm van een platte ring. Gouden oorhangertje met groen email; dit email is weer met vergulde ornamenten versierd.

Een zilveren handspiegeltje.

Twee glazen en een aarden flesje, die niet zijn tentoongesteld.

Nrs. 543—544: Rijksmuseum van Oudheden; no. 543 is een afgietsel.

Brabant.

De huidige provincie Noord-Brabant heeft weinig Romeinen gezien. Wel moet Caesar reeds door deze streek zijn getrokken maar het gebied was zo zwaar bebost en ten dele zo moerassig, dat er geen nederzettingen van betekenis zijn gesticht; ook de grote wegen meden dit gebied. Hoe gevaarlijk het was blijkt uit een vondst die nabij

Deurne in de Peel werd gedaan. Hier is blijkbaar in de 4e eeuw een hoog Romeins officier met paard en al in het moeras verdwenen. Onderdelen van zijn pronkhelm (thans bekend als de Peelhelm; zie foto) werden teruggevonden met andere resten van zijn uitrusting. De helm (helmkap, nekbeschermer en een wangklep) kan helaas niet worden tentoongesteld; hij berust in het Rijksmuseum van Oudheden. Dit neemt niet weg, dat verspreid in Brabant Romèinse vondsten zijn gedaan.

545. Een zeer grote bronzen casserole, versierd met een maskertje van Medusa; 1e eeuw na Chr. Gevonden in Mill.
546. Kleine bronzen casserole, afkomstig uit de Dommel nabij St. Michielsgestel.
547. Bronzen vingerring, tevens sleutel.
548. Bronzen naald, waarschijnlijk gebruikt bij de kleding. De naald is in een flauwe S-vorm gebogen, en eindigt in een hondekop.
549. Bijzonder voor ons land zijn zes Gallische munten. Het zijn gegoten bronzen stukken, voorzien van zeer barbaarse muntbeelden. Dergelijke munten circuleerden tamelijk veel in België, maar in ons land komen zij hoogst zelden voor.
550. Een zeer mooie statuette van pijpenaarde, voorstellende de godin Diana als jageres. Begin der 2e eeuw; uit Veldhoven.
551. Belangrijk is de vormschotel voor een terra sigillata kom, naar verluid gevonden in de Maas bij Alem. Bij het vormen van de vaas werd de weke klei in zulk een vormschotel gedrukt, waardoor hij zijn reliëfversiering kreeg. Deze vormschotel is voorzien van de naam van de pottenbakker Cerialis, van wie wij weten, dat hij omstreeks het midden der 2e eeuw te Rheinzabern (bij Spiers) werkte. Hij schijnt echter zijn vormschotels verhandeld te hebben: men heeft er in verschillende plaatsen van Zuid-Duitsland gevonden en ook een te Keulen.

552. Een bolvormig vaasje van terra sigillata, met ingesneden rankenversiering. Uit Escharen.
553. Witte aarden kruik uit de Maas bij Ravenstein, met drie geschilderde opschriften: IOVI MAXIMO LIBENTER, dwz. „volgaarne gewijd aan de allergehoogste Iuppiter”, L X G PIA FIDELIS, dwz. „het 10e legioen Pia Fidelis” (erenaam die het 10e legioen in 89 na Chr. ontving; in 105 vertrok het legioen uit ons land); het derde opschrift is onleesbaar.

No. 552: Rijksmuseum van Oudheden; de overige nummers: Centraal Noord-Brabants Museum.

Cuyk.

De belangrijkste Romeinse plaats in Brabant, Cuyk, ligt op de plek, waar de weg die de linker oever van de rivier volgde, overstak om Nijmegen te bereiken. In de Oudheid heette de plaats Ceucum. De oudste vondsten ter plaatse dateren uit de eerste eeuw na Chr.; daarna is er onder Traianus (begin der 2e eeuw) een versterking gebouwd. Deze versterking is vernieuwd, toen Iulianus (de latere keizer Iulianus de Afvallige) in 358 na Chr. hier een veldtocht tegen de Franken ondernam.

554. Fragment van een officiële inscriptie met de naam van Traianus.
555. Witte kruik met het opschrift: PRI ADE, waarschijnlijk: pristinus adeps, „levertraan”.
556. Grote lamp van terracotta met twee pitten.
557. Kleine terracotta lamp in de vorm van een helm.
- 558-559. Twee bordjes van terra sigillata; eerste helft der 2e eeuw.
560. Kleine witte amphora met drie oren.
561. Goudstuk (aureus) van Antoninus Pius, van 156 na Chr., bevat in een gouden rand, die met rode steentjes bezet is geweest, en voorzien van een oogje. Dergelijke medaillons werden als sieraad gedragen.

No. 561: Kon. Penningkabinet; de overige nummers: Centraal Noord-Brabants Museum.

HET NOORDEN DES LANDS.

Van 12 v. Chr. tot 26 na Chr. heeft ook het Noorden van ons land deel uitgemaakt van het Romeinse Rijk. Nadat in laatstgenoemd jaar de Friezen in opstand waren gekomen, heeft het tot 47 na Chr. geduurd dat een expeditie, onder bevel van Corbulo, tegen hen werd uitgezonden. Nauwelijks begonnen werd deze veldtocht echter afgebroken, omdat bevel kwam alle gebieden buiten de Rijn-grens op te geven. Niettemin krijgen wij de indruk, dat Friesland ook hierna in nauwe en vriendschappelijke betrekkingen tot het Rijk leefde. — Twee monumenten zijn van buitengewone betekenis.

562. Dennenhouten schrijfplankje, gevonden in de terp Tolsum. Het opschrift (op beide zijden) is door de zwarte waslaag heen in het hout gegrift met een schrijfstiftje, zoals hierbij tentoongesteld. De inhoud vormt een koopacte: Gargilius Secundus, blijkbaar een Romeins koopman, koopt voor 115 sestertiën een rund van een Friese boer Stelus, zoon van Ripperius; twee Romeinse officieren van het 5e legioen fungeren als getuigen. Dit belangrijke document dateert zeker van vóór 69 na Chr., waarschijnlijk zelfs van vóór 47 na Chr. — Tentoongesteld zijn foto's op ware grootte.

563. Een inscriptie op steen uit de tweede helft der 1e eeuw na Chr. is een wijding aan de inheemse godin Hludana, die in het gehavende reliëf boven het opschrift was afgebeeld. De stellers van de inscriptie noemen zich conductores piscatus, dwz. „pachters van de visserij”. Deze visserij werd uitgeoefend op de Middellzee of de Waddenzee, aan de oever waarvan (te Beetgum) de steen is gevonden. — Tentoongesteld is een foto.

Nrs. 562—563: foto's naar originelen in het Fries Museum.

De Friezen, die blijkbaar goede leveranties aan de Romeinen deden, hadden grote voorliefde voor bronzen statuetten, waarvan er talrijke zijn gevonden. In dit opzicht

overtreft Friesland zelfs de Nederlandse gebieden die Romeins waren gebleven. Een aantal van de mooiste bronzen is tentoongesteld.

564. Bronzen statuette van een Romeins priester, die in een toga is gehuld; in zijn rechterhand hield hij een offerschaal. Goed provinciaal werk uit de 1e eeuw. Gevonden te Cornjum.
565. Bronzen statuette van een springend paard; mooie groene patina. Gevonden te Sotterum; 1e eeuw na Chr.
566. Bronzen statuette van Mars, de krijgsgod; zijn helm is getooid met een enorme vederbos. Gevonden te Nylanderzijl.
567. Bronzen statuette van Fortuna. De statige figuur is in de geest van de beeldhouwer Agorakritos (eind 5e eeuw v. Chr.); in haar linker arm draagt zij een hoorn des overvloeds. Gevonden te Lions.
568. Bronzen buste van een met bladeren getooide godin. Gevonden te Hallum.
569. Bronzen statuette van Mercurius, met een beurs in de hand. Deze voorstelling van de god van de handel was in onze streken zeer geliefd. Gevonden te Pingjum.
570. Bronzen statuette van Apollo, met pijlkoker op de rug; bijzonder fijn werk. Gevonden in Friesland.
571. Bronzen statuette van Minerva, met de uil op haar rechterhand. Naar een Grieks voorbeeld uit de 4e eeuw v. Chr. Gevonden te Wijnaldum.
572. Bronzen buste van Ceres, met een krans van korenaren; de buste rust op een krans van bladeren. Uit Hallum.
573. Bronzen hand, gevonden te Stiens. Voor twee dergelijke handen, zie nrs. 426 en 430.
574. Bronzen beslag van een kistje of van leerwerk; borstbeeld van een jong meisje in een ornament van trompetvormige ranken. De haardracht wijst op de

eerste helft van de 1e eeuw na Chr. Gevonden te Blija.

575. Bronzen sleutel, eindigend in een hondekop. Gevonden te Winsum.

576. Bronzen oor van een kan; uit Hallum.

577. Aaneengegoten oor en mond van een bronzen kan, zoals No. 7. Gevonden te Goutum.

578. Bronzen hanger van paardentuig; uit Bontebok.

No. 571: Rijksmuseum van Oudheden; de overige nummers: Fries Museum.

Door hun handel met de Romeinen ontvingen de Friezen ook Romeins geld. Deze handel beperkte zich niet tot de Romeinse gebieden in Nederland, maar strekte zich ook uit tot Engeland, vanwaar lood werd ingevoerd.

579. Volledige vondst van zilveren denarii, die te Feins in een houten kistje werden aangetroffen. Van de 52 stukken dateren 35 uit de tijd van de Romeinse Republiek; deze munten waren in onze streken zeer in trek en bleven eeuwen lang in omloop. Het jongste stuk is van Tiberius.

580. Een fraai goudstuk van keizer Postumus (258 tot 267 na Chr.), gevonden te Burgwerd.

581. Een onregelmatige vijfhoekige baar van lood, waarin gebeiteld: P XXX, dwz. „gewicht 30 pond”. Gevonden te Achlum.

Nrs. 579—581: Fries Museum.

Verder is een aantal kleine vondsten van verschillende vindplaatsen tentoongesteld.

582. Gouden vingerring met zegelsteen, waarin de letters AVO of OVA; uit Dronrijp.

583. Snoertje kralen van gagaat, uit Welsrijp.

584. Ivoren greep van een zwaard, uit Hallum.

585. Ruw aarden draineerbuisje, uit Menaldum, dat aan toont hoe men ook reeds voor afwatering zorgde.

586. Peervormige beker van terra nigra, uit Blija.
587. Scherf van terra sigillata met het stempel van de pottenbakker Ateius; uit Winsum.
588. Kom van terra sigillata, uit Stiens.
589. Bord van terra sigillata met het stempel van Boudillus, uit Dronrijp.
590. Scherf van zeer late terra sigillata, uit Ferwerd, versierd met een rolstempel. Deze versiering bevat Christelijke symbolen: Christogram (monogram van de Griekse letters XP, de eerste letters van de naam Christus), duif, kelk, druiventros. Vervaardigd in Noord-Frankrijk omstreeks 400 na Chr.

Nrs. 582—590: Fries Museum.

Ezingen.

De terp Ezingen (tussen de stad Groningen en de Lauwerszee) is uitvoerig onderzocht. De eerste nederzetting dateert uit praehistorische tijd. Sindsdien werd van tijd tot tijd de grond opgehoogd en opnieuw bebouwd. Zodoende ontstond langzamerhand een heuveltje of terp. Tot de bovenste en jongste lagen behoren twee lagen uit Romeinse tijd.

591. Uit de oudste laag van de Romeinse periode komt een bronzen statuette van een staande Iuppiter, die met zijn linkerhand steunt op een scepter (thans verloren) en in zijn rechterhand een bliksembundel vasthoudt.
592. Uit de jongste laag komen enkele scherven van zeer late terra sigillata, zoals deze nog in het gebied van de Middellandse Zee werd gemaakt; zij dateren van omstreeks 400. Zoals ook de scherf uit Ferwerd bewijst (no. 590), onderhielden de Friezen nog handelsbetrekkingen met de Romeinen, ook toen dezen ons riviergebied reeds hadden prijsgegeven. Uit dezelfde tijd dateren de volgende voorwerpen.

No. 591: Gronings Museum; no. 592: Ver. voor Terpenonderzoek.

Sinds de 3e eeuw oefenden de Franken druk uit op de Romeinse grensverdediging langs de Rijn. Deze druk nam zo toe dat de Romeinen deze grens omstreeks het midden van de eeuw opgaven. Sindsdien vestigden zich Frankische stammen in het gebied, dat nog nominaal tot het Romeinse Rijk behoorde (o.a. Brabant), maar zij traden in relatie met het Rijk; zij hielpen het tegen nieuwe aanvallen verdedigen, en ontvingen hiervoor land en schatting. Ook stammen buiten het oude Rijksgebied gingen een dergelijke overeenkomst aan. Vandaar dat wij bij deze Franken kostbaar goudwerk vinden: gouden eretekenen, hun door de keizers geschonken, of sieraden, uit Romeins goud gemaakt. Twee vondsten zijn van belang.

Velp.

593- In 1715 werd te Velp bij Arnhem een aantal in
595. een rand gevatte gouden medaillons gevonden. De medaillons zijn van Honorius (395-423) en zijn zusster Galla Placidia; slechts drie of vier van de gevonden stukken zijn nog over. Hierbij schijnt nog een halssnoer te zijn geweest en vele gouden Romeinse munten (solidi), waarvan nog enkele te identificeren zijn. — Bij deze vondst behoort een andere, in 1855 ongeveer terzelfder plaatse gedaan, van zeven Frankische halsringen van goud; zij waren tot voor kort te Berlijn. De vondsten dateren uit het eerste kwartaal der 5e eeuw.

Nrs. 593—594: Kon. Penningkabinet; no. 595: Provinciaal Utrechts Genootschap.

Rhenen.

De vondst van Rhenen is opgenomen in de tentoonstelling „Utrechts Kunst”, nrs. 137-138.

ROMEINS GLAS.

Tot slot van de tentoonstelling is een verzameling Romeins glas opgesteld, voor dit doel afgestaan door het Gemeente-Museum te Arnhem. De verzameling is in Nederland gevormd, en ongetwijfeld is een groot deel ervan in ons land gevonden; er zullen echter ook vele stukken bij zijn die uit het buitenland afkomstig zijn.

De vervaardiging van glas is oorspronkelijk een Oosterse kunst. Aanvankelijk werd het glas alleen gegoten, maar in de tweede helft van de laatste eeuw v. Chr. werd het glasblazen uitgevonden. Deze wijze van vervaardiging verbreidde zich naar Italië, waar in het landschap Campanië glasblazerijen werden gevestigd. Van hier moet het eerste glas onze streken hebben bereikt. Pas in de tweede helft van de 1e eeuw na Chr. vestigden zich glasblazerijen in het dal van de Rhône. In deze tijd is het glas nog blauwgroen van kleur en meestal troebel.

In de tweede eeuw na Chr. zien wij de glasindustrie in Noord-Gallië opkomen, ook, en vooral, te Keulen. Men weet hier het glas te ontkleuren en helder te maken. Omstreeks 200 na Chr. wordt hier het beste Romeinse glas vervaardigd.

Het glas wordt geblazen (zelden gegoten), het courante goed in een vorm, de bijzondere vazen vrij uit de hand. De versiering kan in de kleur liggen; soms worden vele kleuren dooreen gemengd (*millefiori*). Meestal is de versiering echter plastisch, en bestaat zij uit opgelegde slangetjes of figuurtjes van glas, soms van verschillende kleuren. Bovendien heeft het Romeinse glas nog een ongewilde versiering gekregen, doordat het in de grond is aangetast, zodat een irisering ontstond: het glas vertoont dan een goudglans, de kleuren van de regenboog, enz.

Balsamaria.

Tot deze groep behoren flesjes die voor het bewaren van balsem, reukolie of zalfolie dienden. Zij variëren sterk in vorm en grootte; de meeste vormen zijn vanaf de 1e eeuw

na Chr. gedurende de gehele Keizertijd in gebruik geweest. Omstreeks de 2e eeuw vindt men naast de vroege randvorm, zoals no. 1 hem heeft, de ronde rand, die bij het fraaie exemplaar no. 2 te zien is. Late vormen zijn verder de balsamaria met zeer lange hals (no. 3), of de lange, in het midden wijde, buis (no. 4). Soms vindt men ze met oortjes (no. 5, een flesje dat bovendien nog met een omwikkeling van fijn glasdraad voorzien is). Van Syrische oorsprong is het model van no. 6, gevormd door het samenvoegen van een glazen buisje.

Grote flessen.

Ook hier vindt men verschillende vormen. Een vroeg model is no. 7 met de lange geribde hals, terwijl no. 8 de kalebasvorm imiteert. De bolle vorm met trechterhals dateert van na de 3e eeuw (no. 9, met ovale indeukingen versierd). No. 10 vertoont een fraaie irisering.

Bolvormige ampullen.

Deze hebben waarschijnlijk voor huishoudelijk gebruik gediend. Ook hier is de grootte variërend. Zij worden vanaf de 3e eeuw gebruikt. De halsvorm verschilt: de wijde mond (no. 11) is een oorspronkelijk Syrisch model; bij de bolvorm met korte, rechte hals is vaak versiering door middel van gegraveerde lijnen aangebracht (no. 12). Ook reliëf- en noppenversiering komt voor (no. 13). Een andere versieringsmethode is bij No. 14 toegepast, waar kleine nopjes in een halve ring uit de glaswand zijn getrokken, toen deze nog zacht was.

Amphora-type.

Bij deze soort vindt men soms fraai gevormde oren (no. 15). Deze zijn ook vaak van een andere kleur dan het vaasje zelf. In het Westen komen zij meestal pas in de late Keizertijd voor. No. 16 is waarschijnlijk bestemd geweest voor reuk- of zalfolie; daar de bodem geheel rond is, zal men het vaasje hebben opgehangen.

Bekers.

De bekers, zoals hier aanwezig, zijn vanaf de 3e eeuw gebruiksvoorwerpen geweest. Men ziet hierbij vormen, zoals zij ook nu nog gebruikt worden (no. 17, 18); no. 19 vertoont een ongewoon model.

Kannen.

Tot de mooiste producten van de Romeinse glasindustrie behoren de kannen van verschillende vorm en versiering. De eenvoudigste vormen zijn de vroegste: hiertoe behoort de prisma-kan no. 20, terwijl nos. 21 en 22 een zeer vaak voorkomende vorm van oor vertonen, bij 21 breed en glad, bij 22 fijn geribd. Eveneens uit de eerste eeuwen onzer jaartelling dateert het kleine kannetje no. 23. De hoge prisma-kan no. 24 vindt men ook later nog, terwijl de verdere kannen alle vanaf de 3e eeuw in gebruik waren. Deze zijn vaak van een glasspiraal aan mond of lichaam voorzien; zeer mooi is no. 25, van bijna kleurloos glas. No. 26 is mooi van vorm en fraai geïriseerd. Een fijn gevormde schenkuit heeft no. 27, evenals het kleine kannetje 28; no. 29 werd vermoedelijk aan een ketting gedragen. Een zeer aparte vorm is no. 30 die met zijn kleine tuit waarschijnlijk als zuigfles diende.

Urn.

Oorspronkelijk voor huishoudelijk gebruik bestemd, werd de vaas (no. 31) daarna grafurn. Men vindt glazen urnen van deze vorm van de 1e tot de 3e eeuw na Chr.

Toiletvaasje.

Tot de laatste Keizertijd behoort no. 32, dat oorspronkelijk voor toiletgebruik bestemd was, doch soms ook als urn diende.

Sieraad.

Vanaf het begin der glasindustrie maakte men ook sieraden van dit materiaal; hiervan is no. 33 een mooi voorbeeld.

Schalen.

Algemeen gebruikelijk waren de schalen, waarvan no. 34 een vorm is die steeds in zwang bleef. Een vroege vorm (1e en 2e eeuw) is no. 35, die van zwaar glas met dikke ribben is gemaakt, een in die tijd veel voorkomend model. Uit later tijd dateert no. 36, met brede rand halverwege het lichaam, een nabootsing van schalen van terra sigillata.

Enkele voorwerpen (Nrs. 199, 201, 351, 352, 375), die te zwaar waren om te worden verplaatst, zijn opgesteld in de kelder; deze is te bereiken vanuit de hal van het Museum.

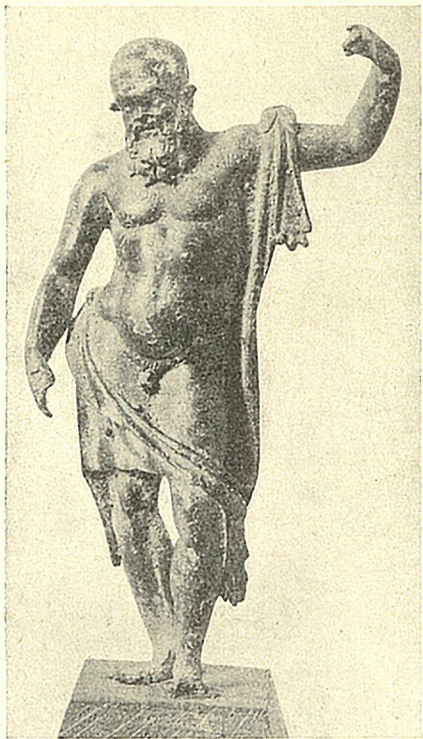
No. 3. *Detail van bronzen kan uit Lobith.*

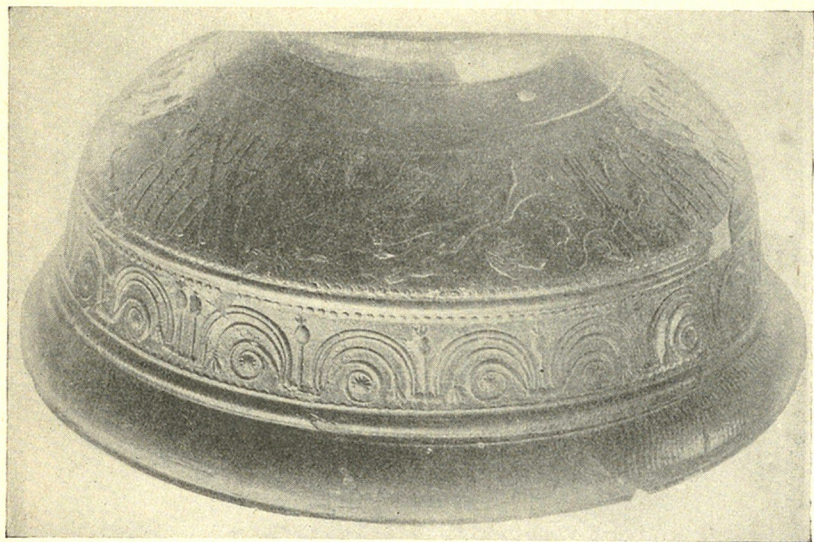
Steenoven, gevonden op de Holdeurn bij Nijmegen (blz. 6)

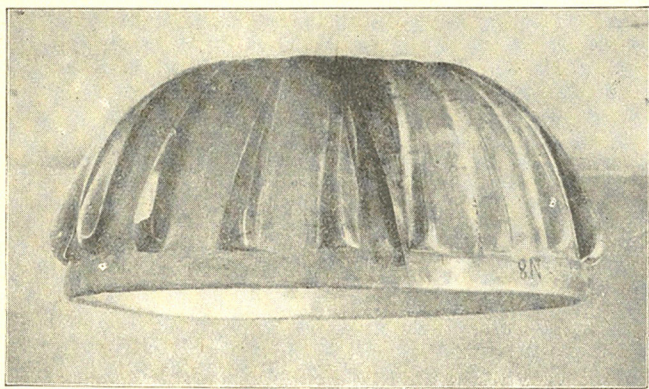
No. 151. Ruitershelm uit Nijmegen.

*No. 54. Bronzen statuette van een Sileen,
uit Nijmegen.*

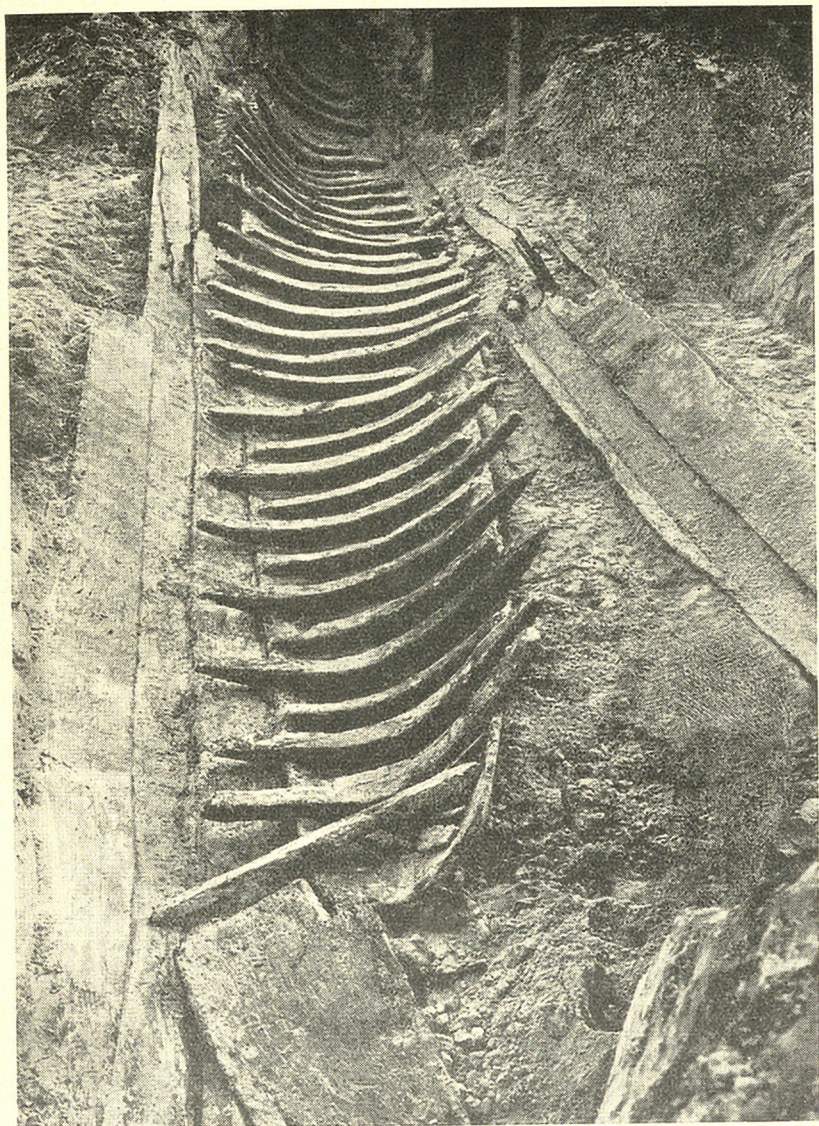
No. 296. *Kom van terra sigillata, uit Vechten.*

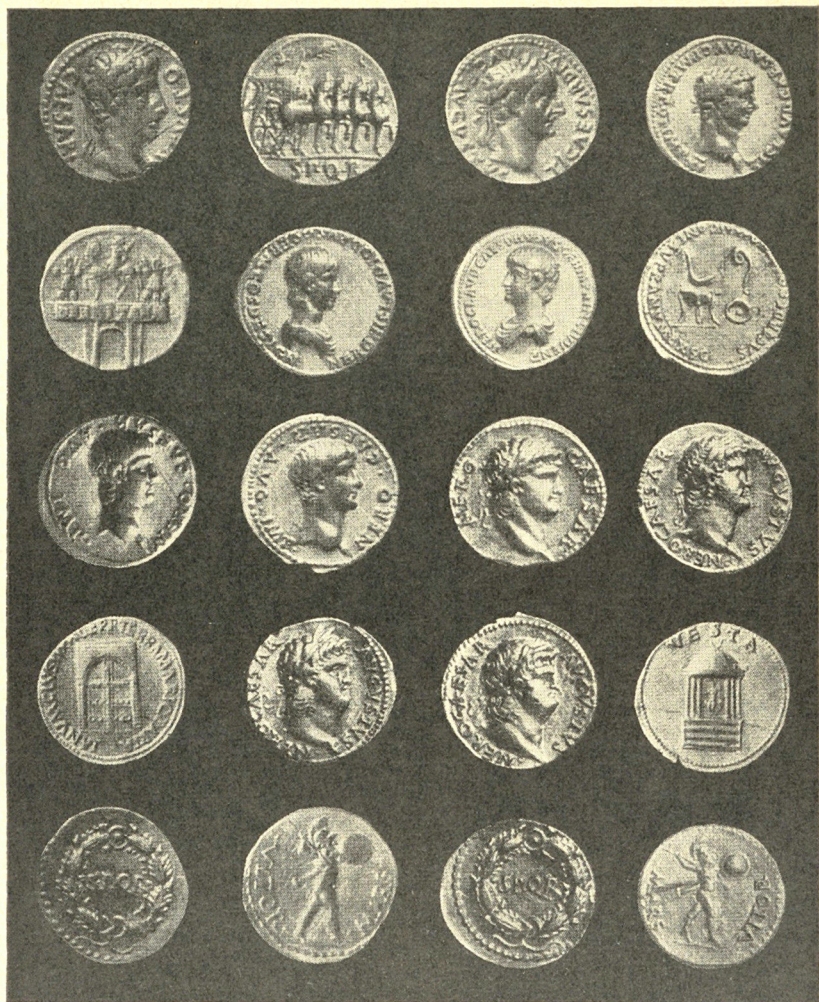
No. 286. *Glazen kom, uit Vechten.*

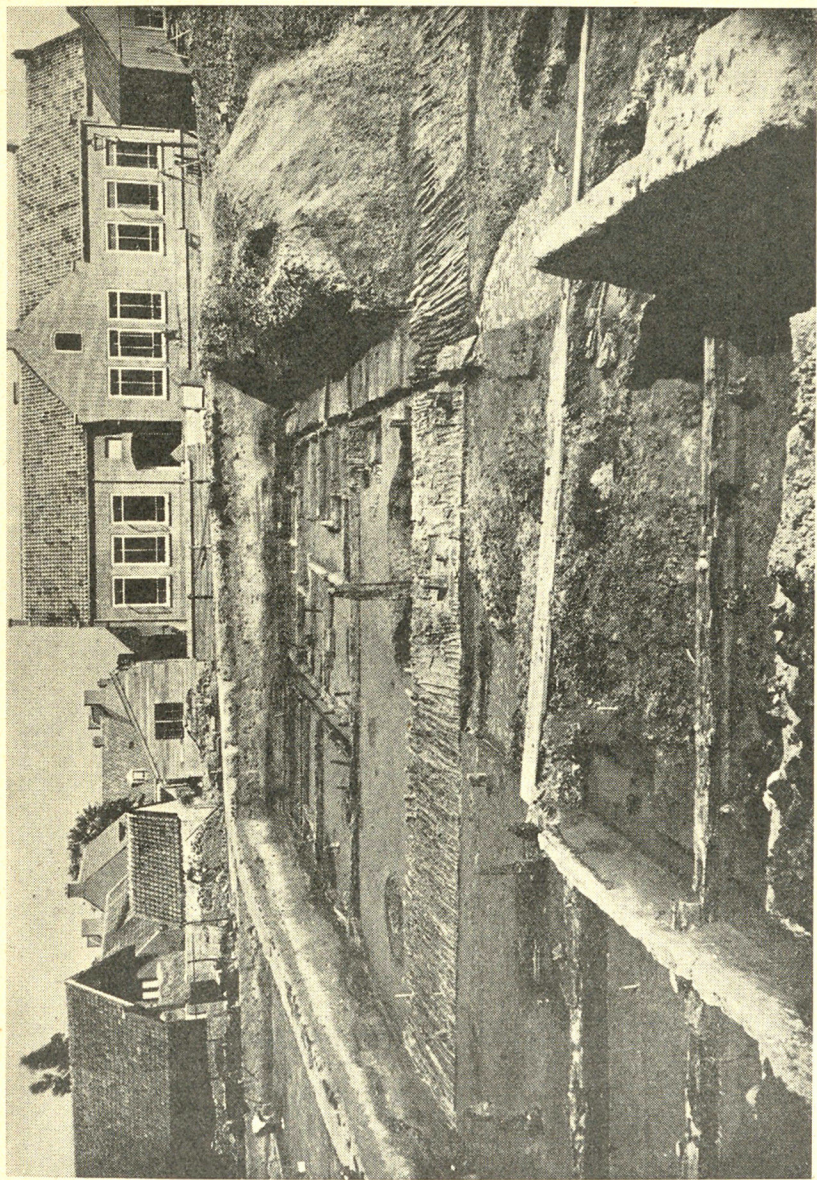
No. 203. Stenen kop van de god Serapis, uit Vechten.

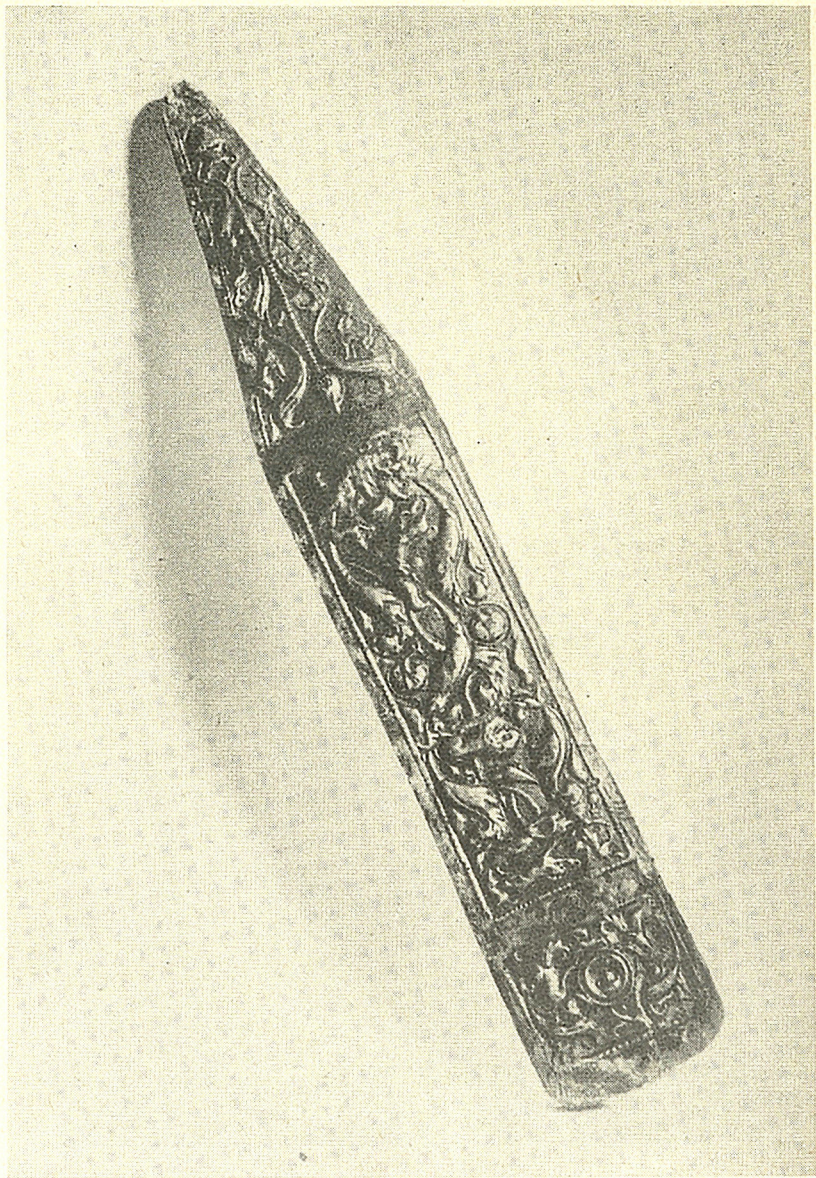
No. 375. Houten schuit, gevonden te Utrecht (zoals hij in de grond aangetroffen werd).

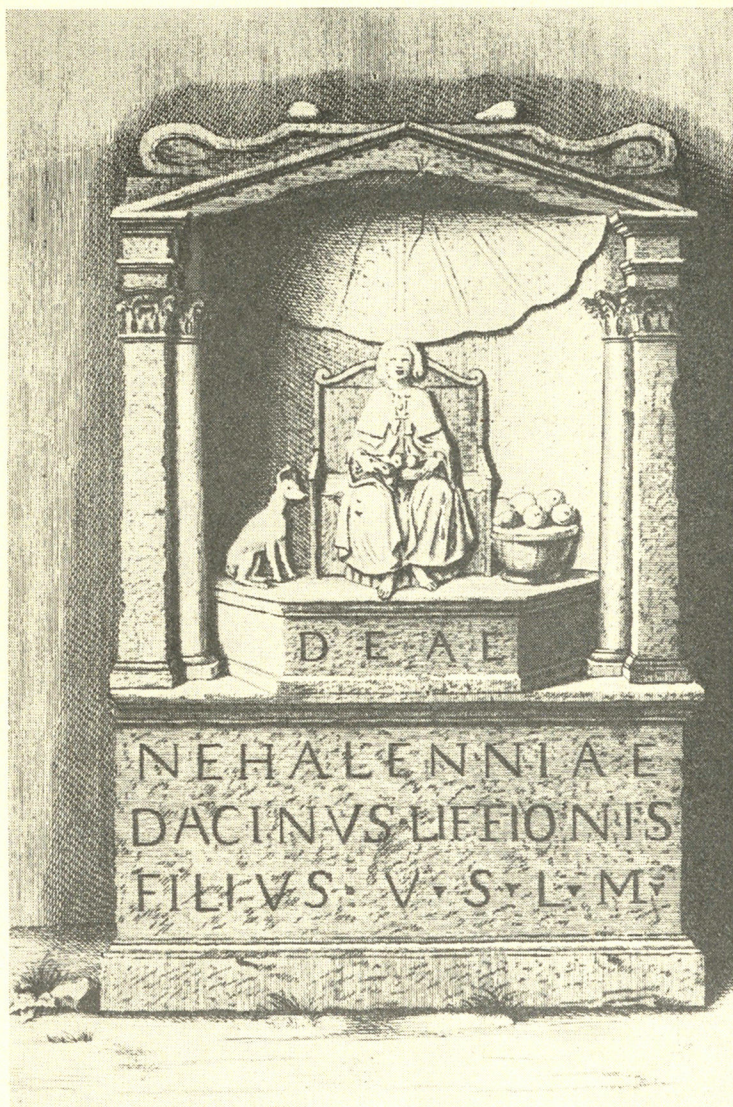
No. 350. Gedeelte van de goudschat uit Utrecht.

Gedeelte van de opgravingen te Valkenburg Z.H. (blz. 37)

No. 383. Bronzen beslag van een zwaardschede, uit Valkenburg Z.H.

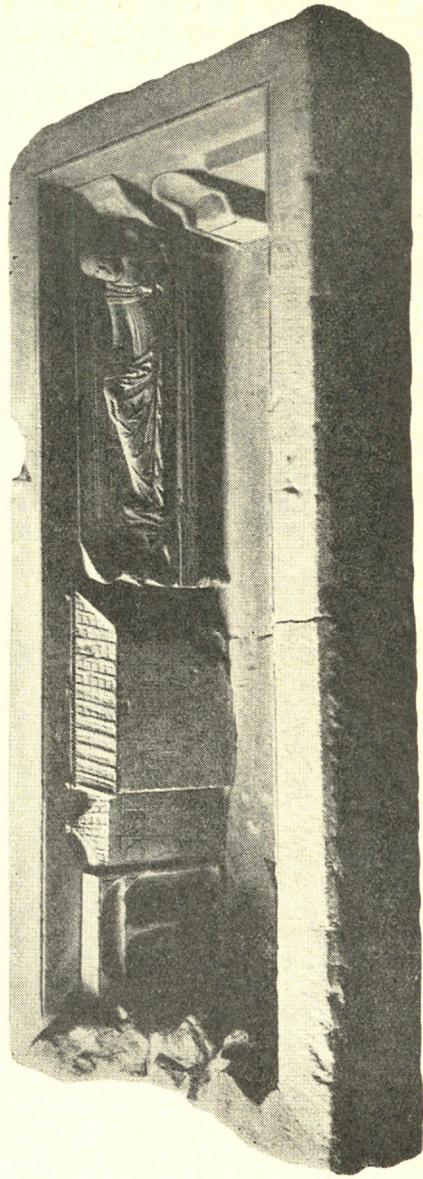
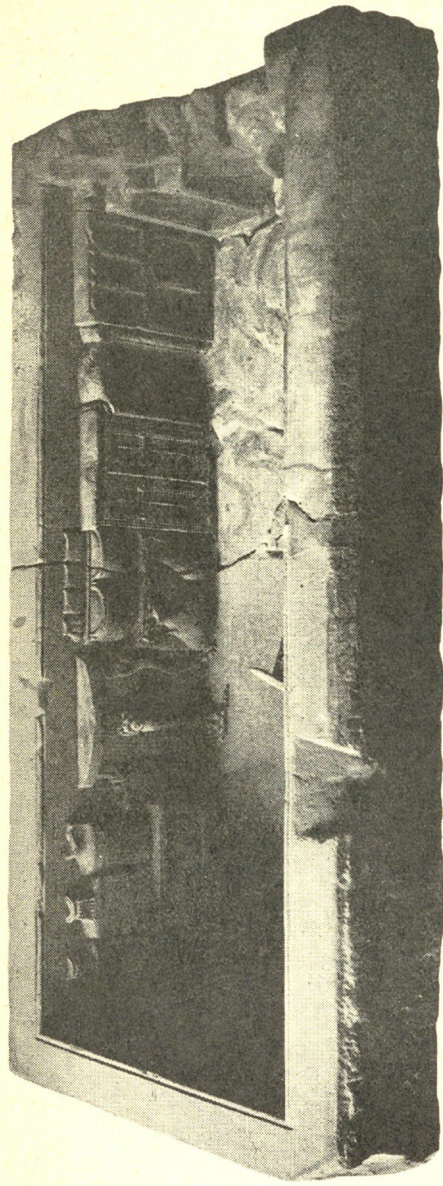

No. 433. Altaar, gewijd aan de godin Nehalennia, uit Domburg (gravure).

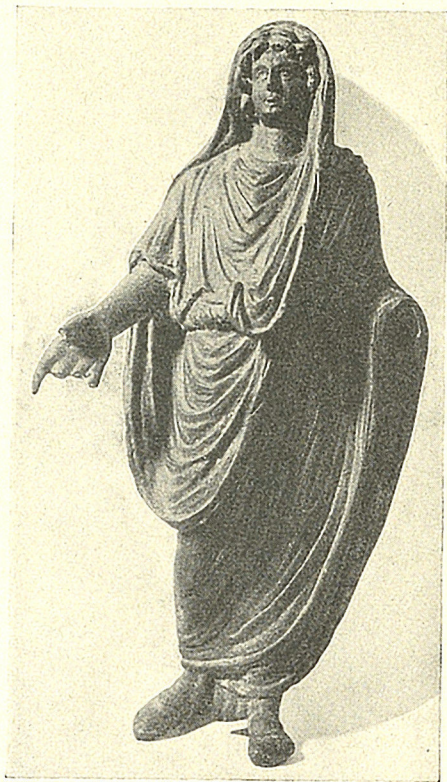

No. 439. Het Gladiatorenreliëf, uit Maastricht.

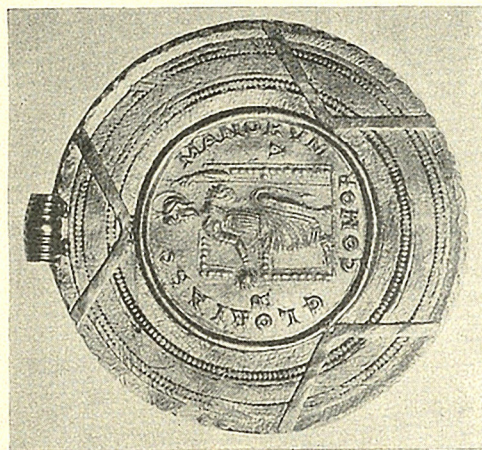
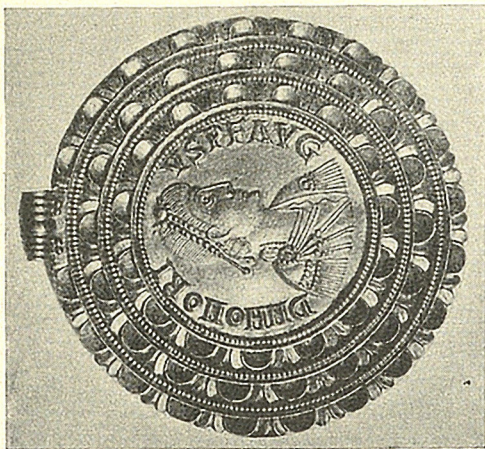
No. 439. Het Gladiatorenrelief, uit Maastricht.

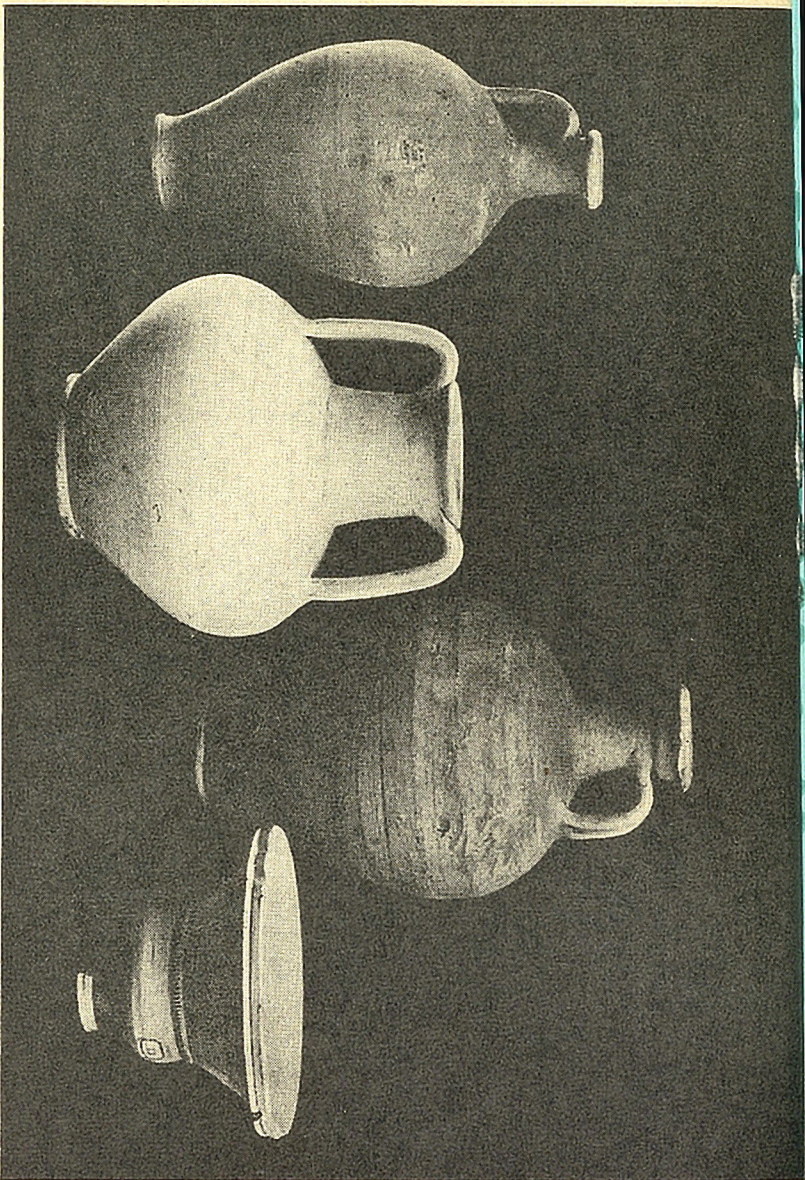
No. 543. De sarkofaag van Simpeveld.

No. 564. *Bronzen statuette van een Romeins priester, uit Cornjum.*

No. 593. Gouden medaillon van Honorius, uit Velp.

Wit Romeins aardewerk (vgl.mrs. 158-167).

